

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Əliyev Ramil Elçin oğlu

Sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi aspektləri

DİSSERTASIYA

İxtisasın şifri və adı: 060409 – Biznesin idarə edilməsi

Elmi rəhbər: Dos.M.Ə.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri
dos. R.Ə.Abbasova

Biznesin idarə edilməsi

kafedrasının müdiri

Dos. M.Ə.Əliyev

BAKI – 2017

MÜNTƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi aspektlərinin nəzəri məsələləri	
1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf və sahibkarlığın səmərəli təşkili məsələləri.....	9-20
1.2. Sahibkarlığın sosial səmərəsinin müəyyənləşdirilməsi.....	20-27
1.3. Sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu.....	27-31
II FƏSİL. Azərbaycanda sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri	
2.1. Sahibkarlığın sosial amillərinin dinamikası.....	31-38
2.2. Sahibkarlığın sosial sferada inkişaf xüsusiyyətləri.....	38-48
2.3. Sahibkarlığın sosial iqtisadi proseslərlə əlaqəsi.....	48-63
III FƏSİL. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi aspektlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Sahibkarlığın gəlirlərinin artması məqsədi ilə təkmilləşdirmə istiqamətləri..	63-73
3.2. Sahibkarlığın istehlak bazarının təkmilləşdirilməsi.....	73-80
3.3. Sahibkarlığın inkişafının prespektiv istiqamətləri.....	80-90
NƏTİCƏ.....	91-93
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	93-95

Mövzunun aktuallığı: Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan iqtisadiyyatı mürəkkəb bazar münasibətləri, rəqabət qabiliyyətli məhsullar və dünya maliyyə-iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunmaq kimi cəhətlərlə xarakterizə olunur. Hazırda ölkə iqtisadiyyatı qarşısında duran ən mühüm vəzifə sahibkarlığın inkişafına nail olmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilini, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyini və idarə edilməsini təkmilləşdirməkdir.

Ümummilli Liderimiz Əliyev Heydər Əlirza oğlu tərəfindən müəyyən olunmuş və Azərbaycan Respublikasının hazırkı Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini sahibkarlığın inkişafı təşkil edir. Sahibkarlığa sistemli şəkildə dövlət himayəsinin həyata keçirilməsi, həmçinin sahibkarlıq subyektlərinə dövlətin dəstək olduğu tədbirlərin inkişafının yüksəldilməsi həmin sahədə mühüm müvəffəqiyyətlərin əldə edilməsinə kömək etmişdir. Dövlət-sahibkar münasibətləri daimi olaraq inkişaf etdirilmiş və sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə həlledici addımlar atılmışdır. Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri yaradılmış və onların tətbiqi sayəsində müdaxilə halları aradan qaldırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarlığa maliyyə yardımı mexanizmi yaradılmışdır ki, o da nəticədə ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatının ödənilməsini təmin edir.

Sosial-iqtisadi meyarlar baxımından sahibkarlığın idarə edilməsi dövlət və özəl sektorun sosial, iqtisadi, təşkilati problemlərinin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edir. Problemlərin həlli baxımından sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi elmi və praktiki cəhətdən yeni aspektlər və mexanizmlər tələb edir.

Məhz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin də “Sahibkarlığın sosial məsuliyyəti məsələləri vardır. Mən sahibkarların bu sosial məsuliyyəti məsələlərinə olan diqqətini alqışlayıram. Mənə aydındır ki, bir çox yerlərdə sahibkarlar öz təşəbbüsü vasitəsi əsasında sosial layihələr yetirirlər-məktəblər, bağçalar tikirlər. Həyata keçirilənlər çox gözəl və təqdirəlayiq hallardır.

Lakin bütün bu işlər könüllü olaraq həllini tapmalıdır. Sahibkarların sosial və ictimai məsuliyyəti onların könüllü təşəbbüsüdür” deməsi məhs sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial nəticələrinin tədqiqinin və araşdırılmasının aktual olduğunu göstəricisidir [40].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyi, sosial nəticələri, onların tətbiqi və proqnozlaşdırılması metodiki xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu baxımdan sahibkarlığın təşkili, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi problemləri və idarə edilməsi sahibkarlığın tədqiqi ilə məşğul olan alimlər üçün yeni mərhələdir, həmçinin sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyi müasir şəraitdə tədqiqat obyektini kimi aktualdır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ÜDM-un, əhalinin pul gəlirlərinin, istehsal və xidmətin həcmnin, iqtisadiyyata qoyulan xüsusi kapitalın (investisiyaların), bu kimi makroiqtisadi göstəricilərin artımına birbaşa təsir göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyəti insanlar arasında münasibətlərin qurulmasını və eyni zamanda insanlarda özünə tələbat prinsiplərinin üstün mövqe tutmasını əsaslandırır. Bu baxımdan sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusilə aktualdır.

Sahibkarlıq və rifah problemlərinin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, sahibkarlığa həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi amili və sferası kimi baxılması onun forma, texnologiya və fəaliyyət dairəsinin kompleks tədqiqini tələb edir.

Aparılan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlirik ki, sahibkarlıq iqtisadi və sosial hədəflərlə tarazlı inkişaf etdirildikdə o davamlı strategiyanın əsası kimi formalaşır. Bu və ya digər məqsədlər və prioritetlər baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinin rifah probleminin təhlili və təkmilləşdirilməsi qanunauyğunluqlara qiymət verməklə aktual bir tədqiqat obyektidir. Dissertasiya işinin əsas məqsədi sahibkarlıq və rifah problemlərinə əlaqəli yanaşma və vahid sistem kimi baxılması təşkil edir.

Həmçinin sahibkarlığın və rifah problemləri üzvi surətdə bağlı sahələr olmaqla struktur idarəetmə və təşkilati iqtisadi mexanizmlərin səmərəsi ilə əlaqələndiyi üçün nəzəri istiqamətlər və praktiki yollar hazırlamağı tələb edir. Məhz bu səbəbdən də sahibkarlığın sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi, onun nəzəri-metodoloji və konkret təcrübəvi xarakter daşıyan problemlərinin kompleks şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat mövzusunun seçilməsində də əsas məqsəd bundan ibarət olmuşdur.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi: İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi tədqiqatlarda sahibkarlığın idarə olunması və sosial-iqtisadi aspektləri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili, onun investisiya təminatı, vergi yükünün azaldılması, kadr təminatı və s. məsələlər respublikamızın və xarici ölkə alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş və önəmli tövsiyələr işlənilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin təşkilati, sosial-iqtisadi, hüquqi aspektləri A.A.Nadirovun, Z.Ə.Səmədzadənin, Ə.X.Nuriyevin, Ş.H.Hacıyevin, Ş.M.Muradovun, A.B.Abbasovun və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Sahibkarlığın təşkili, sosial-iqtisadi səmərəliliyi, risk-menecment məsələləri, biznes-prosesin tənzimlənməsi, risk idarə edilməsi məsələləri xarici ölkə alimlərindən: K.V.Baldin, J.Y.Bikov, A.İ.Volkov və başqalarının əsərlərində müxtəlif səpkidə şərh edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və əsas vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin sosial-iqtisadi aspektlərinin nəzəri-metodoloji əsasının və mövcud vəziyyətinin öyrənilib qiymətləndirilməsi əsasında onun təkmilləşdirilməsi üzrə elmi cəhətdən sübut edilmiş və tövsiyələr işləyib düzəltməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işində həyata keçirilmiş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- mövzuya dair respublika və xarici ölkə elm adamlarının əsərlərinin öyrənilib toplanılması əsasında sahibkarlıq münasibətlərinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin sistemli araşdırılması;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf və sahibkarlıq arasında qarşılıqlı əlaqələrin metodiki əsaslarının və proqnozlaşdırılmasının prinsiplərini təhlil edib, prespektiv makroiqtisadi islahatlar proqramının istiqamətlərini vermək;

- sahibkarlığa dövlət köməyi institutlarının təşkilati-iqtisadi mexanizmlərini və onun qanunvericilik əsaslarının formalaşmasını tədqiq etmək və təklif vermək;

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, onun dinamikasını və sosial-iqtisadi amillərin rolunu ölçmək metodikasını verməklə, konkret sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial nəticələrini əsaslandırmaq;

- regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında maliyyə, büdcə-vergi mexanizmlərindən istifadə etməklə onların sosial səmərəsinin yüksəldilməsi yollarını açıqlamaq;

- Azərbaycanda dövlət və qeyri-dövlət sahibkarlığının nisbət və inkişaf meyillərini göstərmək;

- sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu, onun sahibkarlığa təsir mexanizmlərini təkmilləşdirmək və uyğun olaraq prespektiv istiqamətdə dövlət proqramlarının əsaslandırılması yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti, predmetini isə sahibkarlığın inkişafında sosial-iqtisadi səmərəlilik, onun resurs və maliyyə təminatı, idarə edilməsi, səmərəliliyin yüksəldilməsi problemləri və digər iqtisadi proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını bazar iqtisadiyyatının əsas amili və inkişafının təminatı olan sahibkarlığın formalaşması zəruriyyəti və əsas prinsipləri təşkil edir. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını sahibkarlıq və sosial-iqtisadi səmərəlilik arasında məntiqi əlaqə və qarşılıqlı tənzimləmə mexanizmləri təşkil edir. O cümlədən dünya və MDB ölkələrinin, Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin qərarları, Dövlət Statistika Komitəsinin materialları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları, sahibkarlıq sahəsində Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar və s. bu kimi müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlərdə irəli sürülmüş müddəalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqaisəli-statistik, sistemli təhlil, iqtisadi və digər hesablama metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi sahibkarlığın sosial-iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi təhlilidir. Əsas elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf amili olaraq sahibkarlıq və əhalinin rifahı arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri-metodoloji prinsipləri müəyyənləşdirilmiş və onun tədqiqinin metodiki aspektləri açıqlanmışdır.
- sahibkarlığın sosial mahiyyəti, onun meyar və göstəriciləri geniş halda əsaslandırılır və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə onun sosial nəticələri arasında əlaqənin, o cümlədən yeni iş yerləri, yoxsulluğun azaldılması və regionun sosial-iqtisadi inkişafı arasında əlaqənin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmiş və perspektiv mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir;
- sahibkarlığın inkişafının dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri iqtisadi artım və sahibkar maraqlarının ödənilməsi baxımından tərtib edilmişdir;
- sahibkarlıq strukturlarının həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən səmərəliliyi və rifaha təsir edən prioritetlər edilmişdir;

- sahibkarların innovasiya və risk qabiliyyətinin tam reallaşması, elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracı imkanlarının artırılması yolları edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti dinamikasının, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinə təsirinin təhlili arasında nəzəri və praktiki təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya quruluşunun həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı olmaqla, komputer yazısı ilə 95 səhifədən ibarətdir. İşin daxilində 4 sxem, 6 şəkil, 18 cədvəl, 1 qrafikdən istifadə edilmişdir. Ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan, rus, ingilis dillərindən olan 40 adda ədəbiyyat mənbəyi və internet səhifəsi göstərilmişdir.

I FƏSİL. SAHİBKARLIĞIN SOSIAL-İQTİSADI ASPEKTLƏRİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi və sahibkarlığın səmərəli təşkili məsələləri

Sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası mövcud potensialın səmərəli istifadəsi yolu ilə maddi rifah problemlərinin həllinə yönəldilməsi prosesidir. İqtisadi inteqrasiya yoxsulluğun azaldılması və rifahın yüksəldilməsi imkanlarının çoxaldılması, səmərəli sosial-iqtisadi mexanizmlərin seçilməsi və tətbiqi ilə mümkün ola bilər. Bazar iqtisadiyyatı təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın inkişafı sosial problemlərin həlli üçün əsas aparıcı mexanizm olaraq qalır. Sahibkarlığın inkişafına, onun sosial-iqtisadi səmərəliliyinə iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif meyar və göstəricilər sistemindən baxılır.

Sahibkarlıq haqqında ilk elmi fikirlərə fransız iqtisadçısı R.Kantilionun əsərlərində rast gəlinir. İlk dəfə təsərrüfat fəaliyyətində “risk”-in mühüm element olduğunu qeyd edərək onun əsas daşıyıcısını elm aləminə “sahibkarlıq” anlayışı kimi məhz R.Katilion gətirmişdir. O, sahibkar dedikdə müəyyən bir məhsul istehsal etmək və satmaq üçün məlum qiymətə istehsal vasitələri alan, xərclər üzrə öhtəlik götürən, lakin nəticənin hansı qiymətlə reallaşacağını bilməyən adam nəzərdə tuturdu. Beləliklə onun fikrincə sahibkarlıq özündə risk elementini əks etdirən istehsal təsərrüfat fəaliyyət kimi başa düşülürdü [12,s.7].

J.B.Sey hesab edirdi ki, sahibkar nemətlərin istehsalı və bölgüsü mərkəzi bir fiqurdur. O, sahibkarlığı istehsal vahidi daxilində insanları mütəşəkilləşdirən, səfərbər edən fəaliyyət kimi izah edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektini istehsal amillərinə, yəni torpaq, kapital və əmək amillərinin qarşılıqlı əlaqələrini şərtləndirən iqtisadi məsələlər üstünlük verirdi [23,s.15.]

Jozef Şumpeter sahibkarlığı yeni yollar axtaran , yeni kombinasiyalar həyata keçirən sahib kimi görür. J.Şumpeterə görə sahibkar maddi nemət istehlakçısına tanış olmayan, yaxud əvvəlkindən yaxşı keyfiyyətdə bir şey, yada sənayedə tətbiq olunmayan yeni istehsal üsulu yaradıcısı, yeni bazar tutan və ya əvvəlkini daha geniş şəkildə, habelə yeni xammal və ya yarımfabrikatlar istifadə edən, işin təşkilinə yeniliklər gətirən adam kimi çıxış edir [28].

Bazar iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici qüvvə olan sahibkar çalışır ki, iqtisadi resurs və vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə edərək beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətli məhsul və xidmətin həcmi artırсын, bazarda rəqabətə dözümlü təkliflə çıxış etsin və istehsalın səmərəliliyini yüksəltməklə daha çox mənfəət əldə etsin.

Sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil sürətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət götürülməsi olan fəaliyyətdir [10]. Sahibkarlıq fəaliyyəti öz mahiyyəti və məzmununa görə başqa fəaliyyət növlərindən fərqlənir. Birinci fərq kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin əqli əmək olmasını göstərmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyətini digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən ikinci cəhət sahibkarın həmdə mülkiyyətçi olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, çox vaxt sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan insanları “yaradıcı idarəedənlər” adlandırırlar. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətini özünəməxsus spesifikliyə malik fəaliyyət növü hesab etmək olar. Bu xüsusiyyət onları digər kateqoriyalı insanlardan fərqləndirir.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünya iqtisadiyyatında gedən sürətli inkişaf prosesində (ABŞ, Yaponiya və Avropanın bir çox ölkələrinin təcrübəsinə istinadən) sahibkarlıq fəaliyyətinin çox böyük rolu olmuşdur. Qeyd olunan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi inkişafda rolunun artırılmasında sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Sahibkarlığın ictimai xarakteri təkcə bu fəaliyyətlə məşğul olanların rifahını yaxşılaşması ilə bitmir. Sahibkarlıq eyni zamanda cəmiyyətin sosial-iqtisadi

inkişafında da mühüm rol oynayır. Bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlığın inkişafı öz aktuallığı ilə seçilən problemlər sırasında durur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradılmadıqda onun cəmiyyətin inkişafındakı rolu da aşağı düşür. Onu da qeyd edək ki, əlverişli mühitin yaradılmasında xarici təcrübə ilə yanaşı, ölkənin spesifik xüsusiyyətlərində nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan indiki şəraitdə sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılmasının elmi-nəzəri və təcrübi prinsiplərinin işlənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu nöqteyi-nəzərdən sahibkarlıq fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi, gəlirlərin yığılı və investisiyaya cəlb olunması, iqtisadi azadlıq sahibkarlıq mühitinin müəyyənləşdirici şərti kimi qiymətləndirilir. Bu da iqtisadi azadlığın və ya fəaliyyət müstəqilliyinin sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir. Çünki, sahibkarlar üçün iqtisadi azadlıq təkə onun bu və ya digər növü ilə məşğul olmaq imkanları ilə kifayətlənmir, burada həmçinin bazara daxil olmaq və resurslardan istifadədə bərabər imkanlara malik olması vacib amil hesab olunur.

Təsadüfi deyil ki, bazar iqtisadi sistemində keçən ölkələrdən sahibkarlıq mühitinin yaradılması iqtisadi islahatların və sahibkarlığın inkişafının ən mühüm istiqamətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan bazar iqtisadi sistemində inteqrasiya edən ölkələr sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə və sahibkarlığın iqtisadi inkişafda rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu ölkələr iqtisadi sistemlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini uyğun sahibkarlıq mühiti yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirirlər. Çünki sahibkarlıq fəaliyyəti-istehsal amillərinin fəaliyyətinə, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin satışına, istehsal bazasının saxlanması və inkişafına yönələn fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin iqtisadi fəallığı və gəlirliliyi tələb, təklif və kapital qoyuluşundan (investisiya qoyuluşu) bilavasitə asılı olur. Bunların bazar münasibətlərinin prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsi isə ilk növbədə sahibkarlıq fəaliyyətinə yaradılan mühitdən, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan insanların bilik və bacarığından asılıdır. Başqa

sözlə desək, sahibkarlığın daha geniş sahəni əhatə etməsi cəmiyyətdə insan kapitalının formalaşmasından və onların səmərəli istifadəsindən bilavasitə asılı olur.

Sahibkarlığın sosial-iqtisadi mahiyyəti isə onun əhali məşğulluğunda rolu və yeni iş yerlərinin açılması baxımından daha geniş tədqiq olunur. Müasir Azərbaycan şəraitində sahibkarlığın inkişafına bazar iqtisadiyyatının aparıcı istehsal amili kimi baxılaraq sahibkarlıq ərazi, sahə və əmək fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi qiymətləndirilir. [23,s.27] .

Sahibkarlıqla sosial-iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqəyə müxtəlif aspektlərdən və məqsədlərdən baxılsa da onun sosial məqsədlər üçün tədqiq edilməsi, sosial amillərin seçilməsi və onun iqtisadi rolu, həmçinin sahibkarlığın nəticəsi kimi qarşılıqlı əlaqəsi az tədqiq olunmuşdur.

Belə ki, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artım surəti, sahibkarlığın ÜDM-də xüsusi çəkisi, o cümlədən ayrı-ayrı sahibkarlıq növünün aparıcı məhsullar üzrə bazarın formalaşmasında rolu, məşğulluq quruluşunda, sahibkarlıqda işləyənlərin sayı və digər göstəricilər təhlil olunub, mövcud meyillər öyrənilir.

Sosialyönlü iqtisadiyyat istehlak və bölgü münasibətlərini tənzimləmək üçün maliyyə, maddi və təşkilati mexanizmlərdən istifadə etmək yolu ilə reallaşır. Sosialyönlü tənzimləmə sosial ehtiyatları nəzərə almaqla mərhələ-mərhələ və yaxud birbaşa resurs təminatı ilə həyata keçirilir. Ümumi daxili məhsulun artımı hüququ və fiziki şəxslərin gəlirlərinin artırılması, əmək haqqı və transfert gəlirlərinin yüksəldilməsi meyllərini təmin edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətin və sosial təminatın maliyyə mənbəyi, resurs təminatının istehsal mənbəyi rolunu oynayır. Respublikamızda ümumi iqtisadi artım surəti ilə sahibkarlıq fəaliyyəti arasında müvafiq tarazlı inkişaf və qanunauyğunluq mövcuddur. Belə ki, 1996-ci ildə Ümumi Daxili Məhsulun artım surətinin 74%-i özəl sektorun hesabına təmin olunur. Liberallaşma və azad iqtisadi inkişaf tendensiyası iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektoru arasında qanunauyğunluğu təmin edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin statusu, onun iqtisadi rolu və birbaşa sosial transfertlər yolu ilə baş verir.

Sahibkarlığın inkişaf tempi ilə sosial-iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə məhdud və konkret göstəricilər yolu ilə mümkün olur. Bele ki, sahibkarlığın sahə, ərazi və məhsullar üzrə bazarı tələb və təklifin formalaşma dinamikası sahibkarlığın rolunu qiymətləndirməyə birbaşa və dolayısı yolla təsir edir.

Sahibkarlığın formalaşması meylləri, onun struktur inkişafı ayrı-ayrı qlobal məqsədlər və tənzimləmə aspektlərini nəzərə almaqla hesablanır. Ölkənin iqtisadi artımının müəyyən səviyyədə saxlanılması, bazarda sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmət arasında tarazlı inkişaf dinamikasının müəyyənləşdirilməsi və həmçinin sosial tələbat üçün normativ standart şəraitinə stimül yaradılması məhz sahibkarlığın tənzimlənməsi strategiyasını formalaşdırır.

Ümumi daxili məhsulun artımı ilə yanaşı özəl sektorun bütün göstəricilər üzrə xüsusi çəkisi artım meylinə malikdir. İqtisadiyyatda özəlləşdirmə və dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməsi prosesi ilə yanaşı qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun payı artır və onun bazar tələbinə uyğun məhsul və xidmət istehsalı imkanları genişlənir.

Qeyri-dövlət sektorunun sosial inkişafda rolu onun əhali və dövlət gəlirlərində, bazar təklifinin formalaşmasında rolu ilə müəyyənləşir. Bu əlaqə aşağıdakı təhlil ilə mümkün ola bilər.

*Cədvəl 1.1.**Sosial-iqtisadi inkişaf və sahibkarlığın arasında əlaqə göstəriciləri*

<i>Göstəricilər</i>	<i>İllər</i>				
	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2015</i>
Ümumi daxili məhsul (milyon manatla)	4718,1	12522,5	40137,2	41574,7	54352,1
O cümlədən qeyri dövlət sektoru %-lə	70,8	77,8	84,5	81	81,2
Sənaye məhsulunun həcmi (milyon manatla)	3639,5	9308,8	29773,3	27978,2	26369,4
O cümlədən qeyri dövlət sektorunun xüsusi çəkisi	48,4	67,3	89,9	87	83,0
Kənd təsərrüfatı, meşəçilik, balıqçılıq və ovçuluq məhsullarının ümumi həcmi (mil.manat)	1072,6	1752,1	3337,0	3962,2	5837,9
O cümlədən özəl sektorun payı %-lə	99,0	89,0	99,0	99,0	99,8
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsində (mil.manatla)	2119,9	4622,2	10876,0	13679,5	25721,1
O cümlədən özəl sektorun payı %-lə	98,3	97,8	99,1	99,1	99,6

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016.Bakı, 2016, s.38-41, s.383

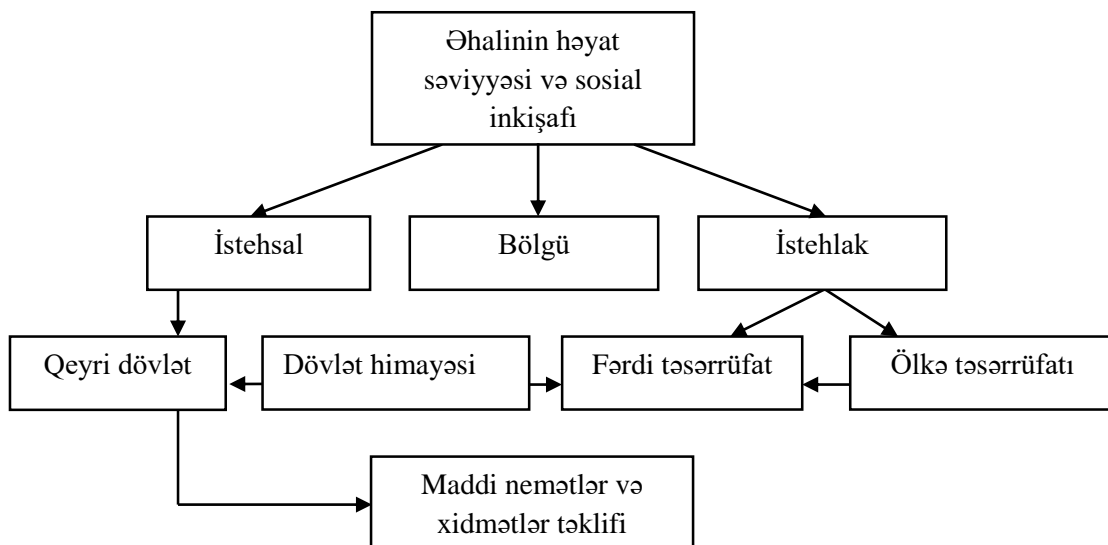
Cədvəldən də görə bilərik ki, 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ÜDM qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi atılmışdır. Burada onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdi və böyük çətin

iqtisadi və siyasi çətinliklərdən keçdi. İqtisadiyyatda artıq 1989-cu ildən başlamış çətinlik prosesi müstəqilliyin başlanğıc üç ilində daha da irəliləmişdir. Məhz 1989-1991-ci illərdə ÜDM –un istehsalı hər il ümumi göstəriciyə görə 5,7% azalırdısa, son illər ərzində azalmanın tempi 3,8 dəfə artmışdı. 1993-cü ildə 1990-cı illə müqaisədə 2 dəfə az kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur. Sonrakı illərdə isə ölkənin böhrandan çıxmasında qeyri-dövlət sektoru mühüm rol oynamışdır.

Sahibkarlığın sosial mövqeyi istehsal və istehlak bazarında əmtəə və xidmət təklifini təmin etməklə əldə olunan səmərə ilə ölçülür. Məhz bu proseslər arasında əlaqənin funksional konkret əmtəə və xidmət üzrə əlaqəsi parametrik əlaqə ilə ifadə olunur. Bu əlaqəni aşağıdakı sxem ilə təsvir etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

Sxem 1.1.

Əhalinin həyat səviyyəsi və onun tənzimlənməsində dövlət siyasəti

Mənbə: Musayev V.R , Seyfullayeva İ.Z “ Sahibkarlığın əsasları”, Bakı ,Çaşıoğlu 2000.

Sahibkarlığı təmin edən iqtisadi, hüquqi maliyyə bazasının yeni prinsiplər üzərində transformasiyası və ondan istifadənin stimullaşması şəraiti sahibkarlığın iqtisadi inkişaf və sosial tələbat sistemində mövqeyini möhkəmləndirir. Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial inkişafda yeni iş yerlərinin açılmasına, əlavə vəsaitlərin respublikaya axınının və ixrac üçün daha geniş stimullar yaradılmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda məşğul olanların qeyri dövlət sektorunda payı 65%-ə yüksəlməsi, əmtəə və xidmət bazarında bəzi məhsulların təklifi üçün əsas rol oynayır. Hazırda heyvandarlıq məhsullarının əmtəə təklifində 80-90% -i daxili istehsal imkanları hesabına ödənilməklə idxalın azadılmasına təsir edir. Bu da öz növbəsində həmin məhsulların istehsalı və satış üçün məşğul olan əhalinin sayını artırır.

Sahibkarlığın sosial mahiyyəti birbaşa iqtisadi amillər hesabına baş verir. Belə ki, məşğulluğun artması, əhalinin sahibkarlıq gəlirlərini qabaqlaması birbaşa amillər kimi təsir edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır. Region əhalisinin məşğulluğunda və regionda sosial demoqrafik situasiyasının yaxşılaşdırılmasında, sahibkarlığın inkişafında dövlət himayəçiliyi əsas yer tutur.

Cədvəl 1.2.

Mülkiyyət növləri üzrə müəssələrin sayı (1 yanvar 2016)

	<i>Dövlət</i>	<i>Bələdiyyə</i>	<i>Xüsusi</i>	<i>Xarici</i>	<i>Qarış ıq</i>
Cəmi	10646	1694	80354	5781	1850
O cümlədən					
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	566	49	8829	53	64
Mədəm çıxarma	32	1	564	169	25
Emal sənayesi	271	5	4889	342	292
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı bölüşdürülməsi	455	3	272	30	23
Tikinti	501	17	8959	904	260

Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	851	0	23018	1563	505
İstirahət, əyləncə, turistlərin yerləşdirilməsi, iaşə	477	3	2396	166	75
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	257	1	1422	212	51
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	95	0	1030	60	18
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, icbari sosial təminat	3152	1608	6	2	1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	132	4	15526	548	152
Toxunulmazlıq hüquqi olan təşkilat və orqanlar	1	0	2	90	0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	143	0	1313	81	54

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2016, səh.669

Cədvəldən görünür ki, 2016-cı ildə xüsusi müəssisələrin sayı 80354 olmaqla mülkiyyət növünə görə müəssisələrdən xeyli çoxdur. 6 dəfə dövlət müəssisələrindən, 16 dəfə xarici, 44 dəfə qarışıq müəssisələrdən çox say təşkil edir. Xüsusi mülkiyyət formalarında kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, tikinti və ticarət, kommunal sahələri daha əsas aparıcı və əhəmiyyətli sahələrdir. Ötən illərin vaxtında fiziki şəxslərin sayı qabarıq şəkildə artmaqda davam edirdi. Müəssisələrin sayı, xüsusi sahibkarlıq və fiziki şəxslər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar respublikada sosial və bazar təklifini formalaşdırır. Onların səmərəli təşkili və inteqrasiyası ixtisaslaşma səviyyəsi, son məhsul və sosial inkişaf maddi zəmin yaradır. 2016-cı il yanvarın 1-nə respublikada mülkiyyət növləri üzrə müəssisələrin sayı uyğun işçilərin ümumi sayını, onların əmtəəlik məhsulunu və xidmət həcmi, həmçinin ixracat imkanlarını yaradır.

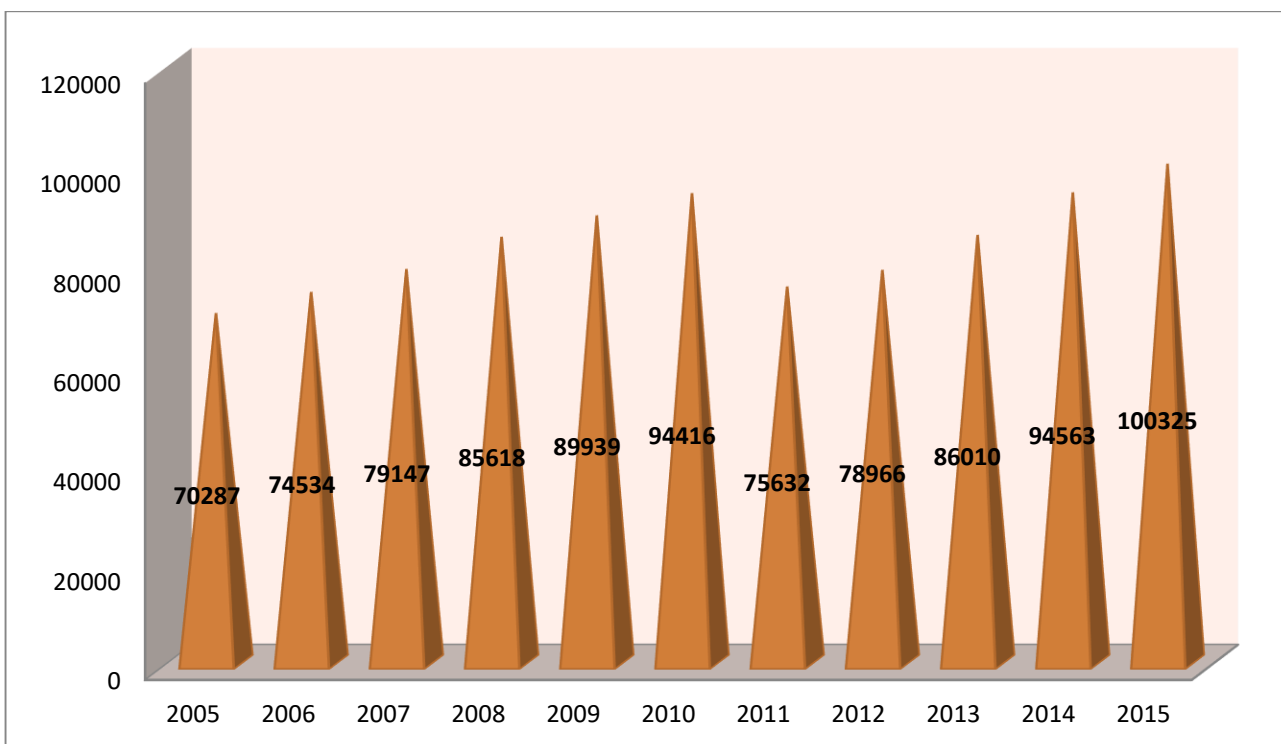
2016-cı ildə isə hüquqi şəxslərin sayı 3,9 faiz artmışdır. Əsasən “Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar”, “Maliyyə və sığorta fəaliyyəti”, “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi”, “Peşə, elmi və texniki fəaliyyət”, “Təhsil” və “İnformasiya və rabitə” bölmələrində artım daha nəzərə çarpacaq dərəcədə olmuşdur. “Kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı”, “Topdan və pərakəndə ticarət; motosikletlərin və avtomobillərin təmiri”, “Başqa sahələrdə xidmətlərin

göstərilməsi”, ”Tikinti” və “Emal sənayesi” sahələrində hüquqi şəxslərin Dövlət Reyestrində xüsusi çəkisi çox yüksək olmuşdur.

Qeyd edək ki, 2016-cı il ərzində 5137 yeni sahibkarlıq işi ilə məşğul olan fiziki şəxs qeydiyyatına alınmış və onların sayı ümumilikdə 80354 vahid olmuşdur.

Şəkil 1.1.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin sayı

Mənbə: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2016. Bakı, 2016

Özəl sektor respublikada daha çox əhəlinin şəxsi istehlakı, onun satış üçün bazara çıxartdığı məhsul və xidmətlə bağlı olub, hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıqla bağlıdır. Bu sahibkarlıq növü xüsusi növ olmaqla, Azərbaycanda özünün tarixi ənənəsi və özünəməxsus formalaşma dinamikası olan sahə kimi sosial əhəmiyyətli və xalis sosialyönümlü fəaliyyət dairəsidir. Fərdi sahibkarlıq əhəlinin məşğulluğuna, onun ərzaq və xidmət tələbatını ödəmək üçün məhsul istehlak etməklə yanaşı satış üçün məhsul istehsal edib pul

gəlirlərinin yaranmasına səbəb olur.

Fərdi sahibkarlıq sosial demoqrafik tərkiblə müəyyənləşib əhalinin rifahını, onun təkrar istehsalı və həmçinin məşğulluğu üçün mühüm rol oynayır. Əhali amilinin demoqrafik xüsusiyyətləri, şəhər, kənd əhalisinin məşğulluğu, onun təhsil və peşə səviyyəsi fərdi təsərrüfatçılıq, demoqrafik amil olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında onun statistik araşdırmalarında geniş yer tutur [25].

Respublikada fiziki şəxs kimi sahibkarlıq fəaliyyəti daha geniş sürətlə artır. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin sayı 2016-cı ilin əvvəlinə 307 minə yaxınlaşmışdır. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq sahəsində məşğul olan fiziki şəxslərin 84,1 faizini kişilər, 15,9 faizini də qadınlar təşkil etmişdir. Hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq daha çox ticarət, nəqliyyat, xidmət və kənd təsərrüfatı sahəsində cəmləşib.

2005-2015-ci illərdə bu artım 178,5 min nəfərdən 196,7 min nəfərə qədər artmışdır. Maraqlı odur ki, bu 5 ildə dicarət və təmir sahəsində işləyən fərdi sahibkarların bütün fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında xüsusi kapitalı 68,6% -dən 60,6%-ə enmişdir, kənd təsərrüfatında isə 3,2%-dən 8,2%-ə qədər yüksəlmişdir. Daşınmaz əmlakla əməliyyatlar icarə, kommersiya və kommunal xidmətlər birlikdə 13,2% təşkil edir. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinin artım tempi ilkin olmaqla 8-19% arasında dəyişir. Belə ki, respublikada fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti cari tələblər üçün hesablanır, onların əsas məqsədi cari tələbatı ödəmək və yoxsul təbəqələr üçün daha xarakterik fəaliyyət növü olmaq niyyəti kəsb edir.

1.2. Sahibkarlığın sosial səmərəsinin müəyyənləşdirilməsi

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi sistemin tərkibi kimi bazar şəraitində geniş təkrar istehsal, davamlı inkişaf traektoriyası və yerləşdiyi ərazinin işçilərin rifahını təsir etmək gücü ilə ölçülür. Keyfiyyətcə yeni islahatlar təkcə sahibkarlığı inkişaf etdirmək deyil, onların fəaliyyətində iqtisadi və sosial səmərəliliyi yüksəltməyi nəzərdə tutur.

Sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəsini açmazdan öncə, səmərəlilik və səmərə anlayışlarına aydınlıq gətirmək lazımdır. Səmərə-iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və ya ayrılıqda hər hansı bir müəssisədə mütləq ölçüdə alınan son iqtisadi nəticəni göstərir. Səmərəlilik isə istehsalın son nəticəsinin, həmin nəticənin əldə edilməsinə çəkilən xərclərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Nisbi göstərici olmaqla, səmərəlilik səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbətini, başqa sözlə istehsala çəkilən xərclərin hər manatının verdiyi səmərəni səciyyələndirir. Qeyd edək ki, istehsalın səmərəliliyi iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəni və çəkilən xərclərin mütəmadi aşağı salınmasını tələb edir [24, s.25].

Məlumat üçün bildirək ki, müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəliliyin 3 forması qeyd edilir. Bunlar ümumi iqtisadi mərhələlilik, sosial-iqtisadi səmərəlilik və sosial inkişafdır.

Ümumi iqtisadi səmərəlilik-məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə təyin edilir. Bu inkişaf formasının meyarı ümumilikdə resurslar hesabına istehsal nailiyyətlərinin maksimal artmasıdır.

Sosial səmərəlilik-fərdi və beynəlxalq tələbatın ödənilməsi işində mövcud ictimai təyinat prosesləri bilavasitə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə əsaslanır.

Sosial-iqtisadi səmərəlilik həmin səmərəliliyin bir hissəsidir və ictimai üzvlərinin həyat şəraitinin formalaşmasında əsaslı surətdə göstərən digər tədbirlər vasitəsilə təyin edilir. Bu səmərəlilik vəziyyətinin başlıca meyarı sosial tələbatın insanların mədəni və maddi tələbatına ümumiləşdirməklə, onların verilməsi üçün

yönelmiş istehsal nisbətinin müəyyən edilməsidir. İqtisadi və sosial səmərəliliyin yüksəldilməsi yalnız iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində mövcud ola bilər. Fond verimi, əmək məhsuldarlığı göstəricilərindən fərqli olaraq səmərəlilik göstəricisi nəticəvi xarakterli kateqoriya kimi çıxış edir. Elə buna görə də iqtisadi səmərəlilik göstəricisi təkrar istehsal kateqoriyasıdır. Çünki məhsulun təkrar istehsalının bütün mərhələlərində rastlaşılır [21,səh.130]. .

İqtisadi səmərə sahibkarlıq fəaliyyətini makrosəviyyəli və mikrosəviyyəli səmərə ilə ölçür. Belə ki, makrosəviyyədə səmərə sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda rolu və onun artımı sahibkarlıq fəaliyyətini iqtisadi göstəricilərini elastiklik əmsalı ilə ölçülür. Sosial səmərə daha geniş kateqoriya olmaqla, mürəkkəb göstərici olub, daha çox real prosesin içərisindən kənarında qiymətləndirmə subyektləri və ölçmə metodları ilə müəyyənləşir.

Sosial səmərəni ölçmək vahid göstərici ilə deyil, sosial demoqrafik istifadəçilərin qiymətləndirilməsi, onların seçimi və qabiliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də sosial səmərəni məsrəf və nəticə modeli ilə deyil, ümumi inkişafa səbəb olan inkişafın kompleks tələbatında mütərəqqi sahələrin artım tempi ilə ölçmək daha düzgündür.

Sosial sferanın sahibkarlıq xüsusiyyətləri ilə sahibkarlığın sosial nəticələri eyni proses deyil, onların tədqiqi və proqnozlaşdırılması metodiki xüsusiyyətlər kəsb edir. Ona görə də sosial tələbat baxımından sahibkarlığın təşkili, idarə edilməsi və stimullaşdırılması bir aspektdə baxış olub, sosial sahələrlə məşğul olan alimlər üçün yeni mərhələdir. Amma sosial sahələrin özünün sahibkarlıq obyektini kimi öyrənilməsi, insan tələbatı baxımından ənənəvi tədqiqat obyektidir [17, səh-208].

Sahibkarlığın iqtisadi və sosial səmərəsini ayrılıqda qiymətləndirmək çətin və metodiki baxımından mürəkkəbdir. Buna görə də hər bir iqtisadi dəyişikliyin sosial mənbəyi və sosial inkişafa təsiri qiymətləndirilir. Sosial indikatorların dinamikası və onların arasında qarşılıqlı əlaqə məşğulluq, iş yerlərinin sayı, işçilərin orta aylıq əmək haqqı və gəlirləri, fiziki şəxslərin hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti və

onların əldə etdiyi məhsulların miqdarı və onun bölgüsü, əhalinin əmanətlərinin, gəlirlərin dinamikası və digər kompleks sosial göstəricilər arasında dəyişmə meyilləri müəyyənləşir.

Sahibkarlığın mikrosəviyyəli səmərəsi fərdi təşəbbüskarlıq amillərinin istifadəsi ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı şirkət səviyyəsində sosial səmərə həmin şirkətlərin dövlət gəlirlərinin və fərdi gəlirlərin formalaşmasında və dinamikasındakı rolu ilə müəyyənləşir.

Şirkətlərin vergi yükü, investisiya qoyuluşu, bazara çıxarılan əmtəə və xidmətlərin ümumi göstəricisi və onların bütövlükdə istehsala təsiri, həmçinin ixracat qabiliyyəti həmin müəssisələrin respublika səviyyəli sosial problemlərini həll etməyə imkan verir. Ona görə də hazırkı iqtisadi strategiya şirkətlərin vergiyə cəlb edilməsində, onun vergi bazasının genişlənməsində və vergiyə stimulyar yaradılması məqsədi ilə sosial yükü nəzərə almaqla hazırlanan tədbirlər sosial səmərənin təşkilati-iqtisadi problemləridir.

Sahibkarların əmək fondunun formalaşmasında xüsusi çəkisi, maliyyə resurslarının ümumi artımında rolu, ixracatda payı əsas perspektiv tənzimləmə obyektini olaraq sosial məsələlərin həllində prioritet istiqamət kimi formalaşır.

Sahibkarlığın sosial səmərəsi sahələrin inkişafı və bazarın həmin sahə məhsulu ilə doldurulması, birbaşa əhalinin gəlir və istehlakına təsir etmək gücü ilə ölçülə bilər. O cümlədən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir hüquqi və fiziki şəxs özünün imkanlarını məhz yuxarıda gözlənilən tələbat növlərini ödəmək keyfiyyəti ilə fəaliyyətini qurur. İlk mənada işsizliyin azaldılması və iqtisadi artımla əlaqə bütövlükdə makroiqtisadi sosial səmərə kimi qəbul edilə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətində kommersiya fəaliyyəti güdülmürsə, onda bu sahə məşğulluq və məskunlaşma problemini həmçinin resursların təkrar istehsalının səmərəsini təmin edir. Belə fəaliyyət daha çox fərdi təsərrüfat sahibkarlıq yolu ilə istehsal həcmi, yaxud xidmət məhsulu yerli tələbatı və əhalinin natural tələbatına

yönəldilir. Fərdi təsərrüfatlı məşğulluq, həm natural istehsal, həm də satış üçün istifadə olunan məhsul və xidmətlə ölçülür. Əhalinin istehlak strukturunda fərdi təsərrüfatdan gələn natural gəlir xüsusi əməyə əsaslandığına və ölkə tərkibində işləməyən ailə üzvlərini cəlb etməklə istehsal etdildiyinə görə onun səmərəsini qiymətləndirən subyekt heç də komməriya gəlirləri ilə hesablanmır. Azərbaycan üçün kiçik müəssisənin sayının artması və sahibkarlıq yaratmadan fiziki şəxs kimi sahibkarlıq fəaliyyəti kənd əhalisinin məşğulluğun və onların həyat səviyyəsi üçün istehlak meyillərinin istehsalına səbəb olur.

İş yerlərinin açılması bazar iqtisadiyyatının formalaşması və təşəkkülü mərhələsində, dövlətin sosial dövlət funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyi şəraitdə çox mühüm modeldir. Sosial səmərənin qiymətləndirilməsi fikrimizcə aşağıdakı istiqamətlərdə hər bir sahibkar növünə uyğun axtarılmalıdır. Lakin bu səmərə bütövlükdə müxtəlif sahə strukturundan asılı olmayan tələbat sistemi və onun ödənilməsi istiqamətində olmalıdır. Tələbat sistemi respublikada mövcud iqtisadi proseslərin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Əgər tələbat mütərəqqi və struktur baxımından optimaldırsa, qütbləşmə aşağıdırsa, onda orta təminat səviyyəsində əhalinin sayı çoxdursa, onda iqtisadi fəaliyyət sosial cəhətdən daha səmərəlidir. Bu istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

1. Sahibkarlıq və məşğulluq səviyyəsi artdıqca əhalinin təminat səviyyəsi yüksəlir, onun tələbat normasına yaxınlaşması dinamikası kəmiyyət və keyfiyyətə təkmilləşir.

2. Sahibkarlıq artdıqca bazarda məhsul təklifi artır, məhsulun qiyməti aşağı düşməklə əhalinin məcmu tədiyyə qabiliyyətinin keyfiyyəti yaxşılaşır.

3. Sahibkarlıq qabiliyyəti dövlət büdcəsinin, sosial müdafiə fondunun və müəssisə təşkilatların, həmçinin əhali gəlirlərinin mənbəyi olaraq bölgü sisteminin və bölgü mexanizmlərinin adekvatlığı və bölgü sisteminin ədalətli olmasını təmin edir.

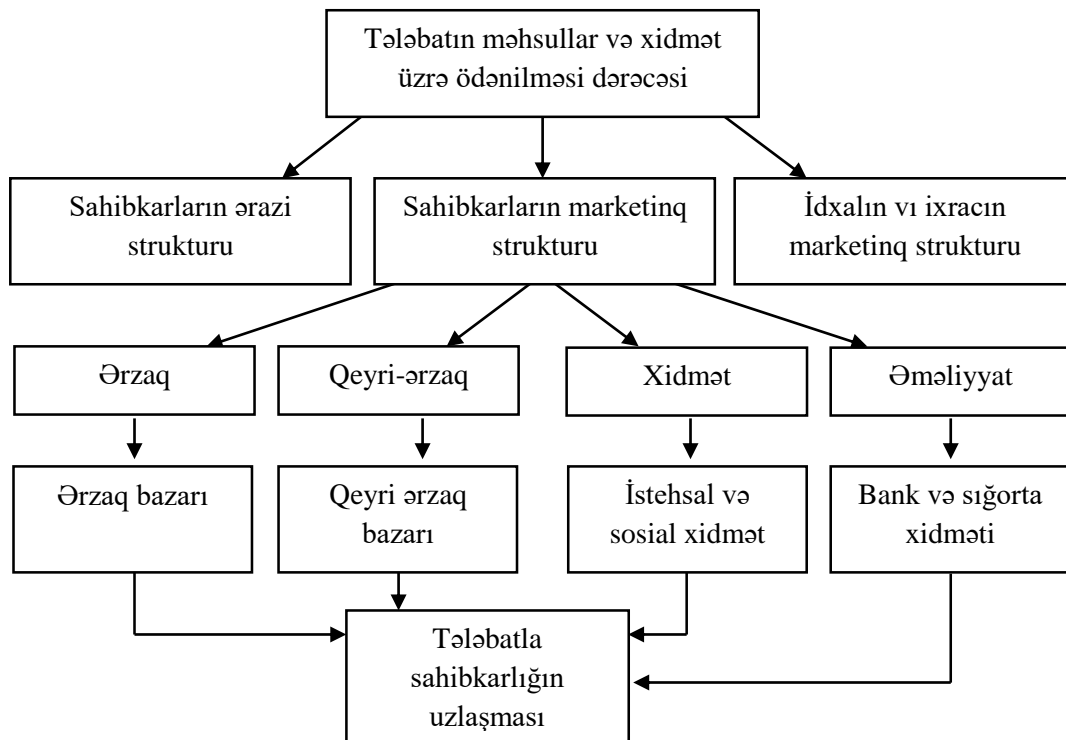
4. Sahibkarlıq fəaliyyəti natural və mübadilə yolu ilə istehsalçının tələbatını və onunla bağlı maddəli işçilərin həyat səviyyəsini, yoxsul təbəqələrin güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün bölgü və yenidən bölgü mexanizmi olaraq fəal struktur olaraq inkişaf etdirilir.

5. Sahibkarlıq fəaliyyəti dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə birbaşa qarışmasını məhdudlaşdırır, dövlətin himayəçilik siyasətini, onun monetar və fiskal siyasətinin beynəlxalq səviyyələrə uyğunluğu və tənzimləmə funksiyasını səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Qeyd etdiyimiz bu istiqamətlər konseptual istiqamətdə sahibkarlığın sosial səmərəsini qiymətləndirmək, təhlil və proqnozlaşdırmaq üsullarını hazırlamağa şərait yaradır.

Sosial prioritetlər bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini, resurs potensialını müəyyənləşdirməklə iqtisadi inkişaf konsepsiyasının sosialyönlülüyünü təmin edir. Sahibkarlığın iqtisadi siyasətinin tərkibindəki sosialyönlülük həmin fəaliyyətin prinsipləri ilə müəyyənləşir. O cümlədən, sosialyönlü iqtisadi siyasət bütövlükdə iqtisadi strategiyanın aparıcı həlqəsinə çevrilir. Bu baxımdan sosialyönlü sahələrin təsnifatı formalaşır. Sosialyönlülük səhiyyə, təhsil, mənzil və digər insan tələbatını ödəyən sahələrin inkişafına yönəldilir. Sosial səmərə məhz bu tələbatın kompleks ödənilməsinin sahə strukturlarının səmərəli təşkilinə yönəldilir. Məhz səmərə funksional baxımından ayrı-ayrı sahələrin səmərəsinə çevrilir.

Sosial tələbat sistemi kompleks sahələrin fəaliyyəti ilə ödənilirdiyi üçün onun səmərəsi iqtisadi ədəbiyyatlarda xeyli yer tutur [19]. İqtisadi səmərə baxımından sahibkarlığın baza tipli səmərəsi onun ölkə gəlirlərinin maksimumlaşdırılması və işsizliyin azaldılması ilə ölçülür. Müəlliflər sahibkarlığa insan tələbatının ödənilməsi baxımından qiymət verirlər [26].

Tələbatın sahibkarlıqla funksional əlaqəsi

Mənbə: Musayev V.R. , Seyfullayev İ.Z. “Sahibkarlığın əsasları“ , Bakı, Çarşıoğlu 2000.

Sxemdə görüldüyü kimi, tələbatın formalaşması sərbəst sfera kimi əhali davranışı, onun həyat tərzini və mövcud iqtisadi vəziyyətlə formalaşması üçün onun sahibkarlığa təsiri tənzimləmə obyektini və idarəetmə funksiyasını kimi özünü göstərir. Ona görə də tələbatın ölçülməsi, onun marketing tədqiqi və dəyişmə meyillərinin anatomiyası istehsal və idxala sifariş olaraq marketing planlaşması və resurs təminatını formalaşdırır.

Sahibkarlığın sosial aspektlərini gücləndirmək həmin fəaliyyətin birbaşa rəqabət mühiti şəraitində iş qüvvəsinin səmərəli istifadə edilməsi yolları ilə mümkündür. Əmək haqqının artırılması işçilərinə müalicə və istirahət hüquqlarının qorunması üçün həmkarlar təşkilatının yaradılmasına, həm müəssisədə əmək haqqı

fondunun yaradılmasına, həm də müəssisədə əmək haqqı fondunun sosial müdafiə fonduna ödəmələrin artımına şərait yaradır. İqtisadiyyatda məşğul olanların dövlət sektorunda mütləq sayı azalır, qeyri-dövlət sektorunda isə artır.

Cədvəl 1.4.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları							
(xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla)							
mlyn.manat	1 289.8	6 733.4	14118.9	20251,1	21448,2	21890,7	20057,4
mlyn.dollar	1 441.4	7 118.5	17 591.5	25777,8	27340,0	27907,5	19457,2
Xarici investisiyalar:							
mlyn.manat	829.5	4 628.5	6 619.7	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9
mlyn.dollar	927.0	4 893.2	8 247.8	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1
Daxili investisiyalar:							
mlyn.manat	460.3	2 104.9	7499.2	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5
mlyn.dollar	514.4	2 225.3	9343.7	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1

Mənbə: Azərbaycan statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2011. səh. 413 ; 2016. Səh. 407

Daxili investisiya mənbələri hesabına sahibkarlığa kömək üçün regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına uyğun layihənin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili meyarı onun məhsul və xidmətlərinin daxili bazarda və xarici ixracat gücü ilə ölçüldükdə onun iqtidadi və sosial əhəmiyyəti dayanıqlı inkişafı təmin olunmuş olur. Cədvəldən görüldüyü kimi, 2015-ci ildə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları cəmi 20057,4 mln manat təşkil edir.

1.3. Sahibkarlığın inkişafında dövlətin rolu

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin mövcud olması şəraitində və onun xüsusi əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vətəndaşların yüksək mənəvi səviyyəsi;
2. Mülkiyyətçilərin vəziyyətinə zərər vermədən, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradan güclü iqtisadi potensialın mövcudluğu.
3. İqtisadiyyatın sosial istiqamətləndirilmiş strukturunun olması; Bu da təsərrüfatın lazım olan sahələrdə dövlətin əhəmiyyətli payı olmaqla mülkiyyətin formalarının mövcudluğunda özünü biruzə verir.
4. Müxtəlif sosial proqramların və onların həyata keçirilməsinin hazırlanmasında özünü biruzə verən dövlətin sosial istiqamətdə siyasəti.

Dövlətin sosial funksiyası dedikdə isə aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- əhalinin sosial müdafiə olunmayan təbəqələrinə dəstək verilməsi;
- insanların əmək və sağlamlığının qorunması;
- vergi qoyuluşu, dövlət büccəsi, xüsusi proqramlarının vasitəsi ilə müxtəlif təbəqələr arasında gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə sosial qeyri-bərabərliyin tənzimlənməsi;
- xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən sahibkarlıq fəaliyyətinə güzəştli vergi qoyuluşunun verilməsi;
- işsizlik ilə mübarizə, əhalinin əmək məşğulluğunun təmin edilməsi, işsizlik üzrə müavinətlərin ödənilməsi;
- bütün vətəndaşların həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədilə azad bazar iqtisadiyyatı və onun inkişafına dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər arasında tarazlığın yaranması;

- dövlətlərarası ekoloji, mədəni və sosial proqramların həyata keçirilməsində iştirakı, ümumi insan problemlərinin həll edilməsi;
- cəmiyyətdə sülhün qotunması

Dövlət fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;
- sosial bərabərliyə nail olmaq;
- əməyin və insanların sağlamlığının qorunması;
- sosial təminatlar, sığorta və sosial xidmətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ailəyə, valideynlərə və uşaqlara dövlət yardımı göstərilməsi;
- hamı üçün mümkün ola bilən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və.s

Müasir bazar iqtisadiyyatı ictimai üzvlərinin çoxtərəfli istəyinin ödənilməsinə istiqamətlənmişdir. Onunla yanaşı, sənaye cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr öz cəmiyyət üzvlərinin dövlətin köməyi ilə iqtisadi proseslərdə qoruyur. Bu isə siyasiyönümlü bazar iqtisadiyyatının təyinatı üçün əsas verilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sabit xərclər ilə sıx bağlıdır, bunsuz biznesin inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Bu baxımdan xərclər mal və xidmətlərin satışından daxil edilən pulları həmişə qabaqlayır, onların arasında müəyyən vaxt və müddət mövcuddur ki, o fəaliyyətin miqyası və spessifikasından asılı olaraq uzun, yada qısa ola bilər. Yüksək gəlir əldə etmək istəyən sahibkar gərək coxda xərcləsin. Sahibkarlığın başlıca sosial funksiyası real əmtəələrin mövcudluğu, cəmiyyətin sosial problemlərinin həll edilməsi üzrə mövcud olan çətinliklərin aradan qaldırılmasıdır. Xidmət sahəsində sahibkarlığın sosial funksiyası yeni iş yerlərinin yaradılması tempi, onun sürətləndirilməsindən ibarətdir. Ənənəvi maddi istehsal sahələri ilə müqaisədə xidmət sahəsində bu surət cox yüksəkdir. İqtisadi tənəzzül, makroiqtisadi göstəricilərin gerilədiyi dövrdə işçilərin yüksək mobilliyi, məşğulluğun möhkəm rejimi xidmət sferasının dayanıqlığını artırır. Xidmət sferasının bir çox müəssisələri əhalinin sosial cəhətdən

az təminatlı hissəsinin məşğulluğunu təmin edir. Ticarət, ictimai iaşə, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət turizm sahələrində yayılmış qismən məşğulluq, habelə bu sahələrdə kiçik sahibkarlıq müəssisələrində fəaliyyət göstərməsi əlavə əmək resurslarının cəlb olunmasına imkan verir. Hansı ki, başqa iş görənlər, sahibkarlar həmin əmək resurslarından praktiki olaraq istifadə etmirlər. Belə resurslara misal olaraq pensiyaçılar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlillər, çoxuşaqlı analar, və.s göstərmək olar [12 səh. 211] .

Sahibkarlıq sosial amil olaraq istehlakçı davranışını, ailənin tələbat sistemini müəyyənləşdirir. Sahibkarlıq ayrı-ayrı sosial demoqrafik qrupların əməyindən istifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi və bəzi sahibkarlıq növlərinə prioritet istiqamət üçün üstünlük verilməsi yollarını əsaslandırmaq vacib şərtidir.

Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq, kiçik biznes sürətlə inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda sahibkarlığın, o cümlədən bütün sahibkarlığın inkişaf göstərilməsi bilavasitə cəmiyyətin bu sahəsinin inkişaf olunmasına, prioritet sahə kimi, yəni onun inkişafına dövlət dəstəyi verməsi ilə əlaqədardır.

Cədvəl 1.4.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı

	2005	2010	2013	2014	2015
Cəmi	177722	207110	165277	186898	183271
Ondan fiziki şəxslər-fərdi sahibkarlar	166558	192578	150816	171917	165424
O cümlədən					
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	4000	3953	3997	3410	3193
Sənaye	3824	4616	3369	4697	3310
Ticarət: nəqliyyat vasitələrinin təmiri	124268	133803	87446	96190	96731
Tikinti	1723	1524	924	1007	895
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	9166	13455	9406	12863	14162
Digər sahələr	14002	26250	25510	37569	26669

Mənbə: Azərbaycan statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2011, səh. 122; 2016, səh. 124.

Belə ki, hələ 1993-cü ildən işgüzarlıq təyin edən Sahibkarlığa Kömək Fondu “ Respublikamızda Kiçik və Orta biznesmenlərə Dövlət Köməyi Proqramı”, “Bütün Sahibkarlığa Dövlət Dəstəyi haqqında” Azərbaycan Dövlətinin Qanunu əsasında dövlət maliyyəsindən kiçik sahibkarlığa yönəldilən investisiyaların həcmi ildən-ilə artır. Müəyyən növlər üzrə müəssisələrin sayı dövlət tədbirlərinin strukturunu müəyyənləşdirir.

Cədvəldən göründüyü kimi, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2005-ci illə müqaisədə 177722-dən 2010-cu ildə 207110-a artdığı halda, 2015-ci ildə 183271-ə qədər azalmışdır. O cümlədən fərdi sahibkarlığın, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye, topdan və pərakəndə satış, mehmanxana və restoranların sayı da kifayət qədər artmışdır. Kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafı ölkə iqtisadiyyatında da qeyri-dövlət sektorunun rolunun getdikcə artması ilə müşayiyyət olunur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

2.1. Sahibkarlığın sosial amillərinin dinamikası

Sahibkarlığın sosial inkişafının mahiyyəti onun əsas amillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və dəyişmə meyilləri ilə müəyyənləşir. Sahibkarlığın ilkin şərti kimi sosial ədalət, qütbləşmə və təşəbbüskarlığa stimül yaratmaq prinsipləri təşkil edir.

Sahibkarlığın sosial nəticələri onun sonrakı inkişafı üçün amillər olaraq əks əlaqə rolunu oynayır. Sosial amillər bütövlükdə potensial resurslardan başqa istehsal xarakter daşdığı üçün yenidən sahibkarlıq fəaliyyətinin məhsulu olaraq yeniləşir və konstruktiv dəyişdirilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi amilinə iş qüvvəsi, onların sayı, peşə yaxud faydalılıq göstəriciləri, digər tərəfdən istehsal dövriyyəsinə və xidmət sferasına cəlb olunan maddi resurslar, onların texniki iqtisadi quruluşu, istehsal etmək potensialı və ondan istifadə gücü daxildir.

Sahibkarlığın inkişafı sosial amil olaraq, əhalinin artımı, onun istehsalçı və istehlakçı kimi fəaliyyətinin nəticələrinə, həmçinin əmtəə və xidmət bazarında məcmuu tələb və təklif amillərinin tarazlaşmasına təsir edir.

Əhalinin təbii artımı dünya bazarının bütün funksional elementlərinin formalaşmasına təsir etməklə, istehlak davranışı amili kimi dünya inteqrasiya səmərəsi ilə də əlaqədə öyrənilir. Dünya əhali artımının qanunauyğunluqları Azərbaycan Respublikasında özünü göstərir. Qeyd edək ki, 1991-2010-cu illərdə ölkə əhalisinin sayı 1893 min nəfər artaraq 9 milyon 111 min nəfərə çatmışdır. 2015-ci ildə isə əhalinin sayı 9 milyon 705 min 600 nəfər olmuşdu. Əhalinin 53 faizi şəhər, 47 faizi kənd yerlərində yaşayır, 49,6 faizi kişilər, 50,4 faizi qadınlardan ibarətdir.

Cədvəl 2.1.**Əhalinin yaş qrupları üzrə bölgüsü (ilin əvvəlinə)**

	2000	2005	2010	2015
Əhalinin sayı Cəmi (min nəfər)	8032.8	8 447.4	8 997.6	9705,6
Şəhər	4 107.3	4 423.4	4 774.9	5152,4
Kənd	3 925.5	4 024.0	4 222.7	4553,2
Şəhər %	51.1	52.4	53.1	53.1
Kənd %	48.9	47.6	46.9	46.9
0-4	655.4	582.4	670.1	851,9
5-9	903.2	655.4	634.8	709,3
10-14	919.8	908.6	725.8	625,7
15-19	789.2	925.9	905.2	693,0
20-24	664.4	793.3	939.2	873,3
25-29	623.9	666.2	819.9	943.6
30-34	671.9	625.1	684.4	840,0
35-39	706.3	672.4	624.9	709,3
40-44	573.8	704.7	664.6	613,8
45-49	374.1	568.8	680.1	655,7
50-54	229.2	366.5	555.8	660,7
55-59	182.1	219.7	348.1	580,7
60-64	281.5	171.3	209.7	351,1
65-69	208.5	251.4	138.5	222,3
70 və daha yuxarı	249.5	335.6	396.5	375,2
Əmək qabiliyyətli yaşda	4793.8	5507.6	6273.7	6677,8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Dövlət Statistika Komitəsi , 2010, səh 77 ; 2016, səh.77.

DSK-nın məlumatına görə, əhalinin 23 faizi 0-14 yaşda, 71 faizi 15-64 yaşda, 6 faizi isə 65 və yuxarı yaşda olanlardır. 14-29 yaşda olan gənclər ölkə əhalisinin 31,4 faizini təşkil edir. 2010-cu ildə təbii artım 112,1 min nəfər olmuş və əhalinin hər min adamına hesabı ilə artım göstəricisi 12,5 olmuşdur. 1991-ci illə müqaisədə doğulan körpələr üçün gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi 3,1 yaş artaraq 73,6 yaşa çatmış, o cümlədən oğlanlar üçün 70,9 yaş, qızlar üçün 76,2 təşkil etmişdir. 2015-ci ildə isə 9705,6 min nəfər əhalinin yaş qrupları cədvəldə olduğu kimi dəyişmişdir.

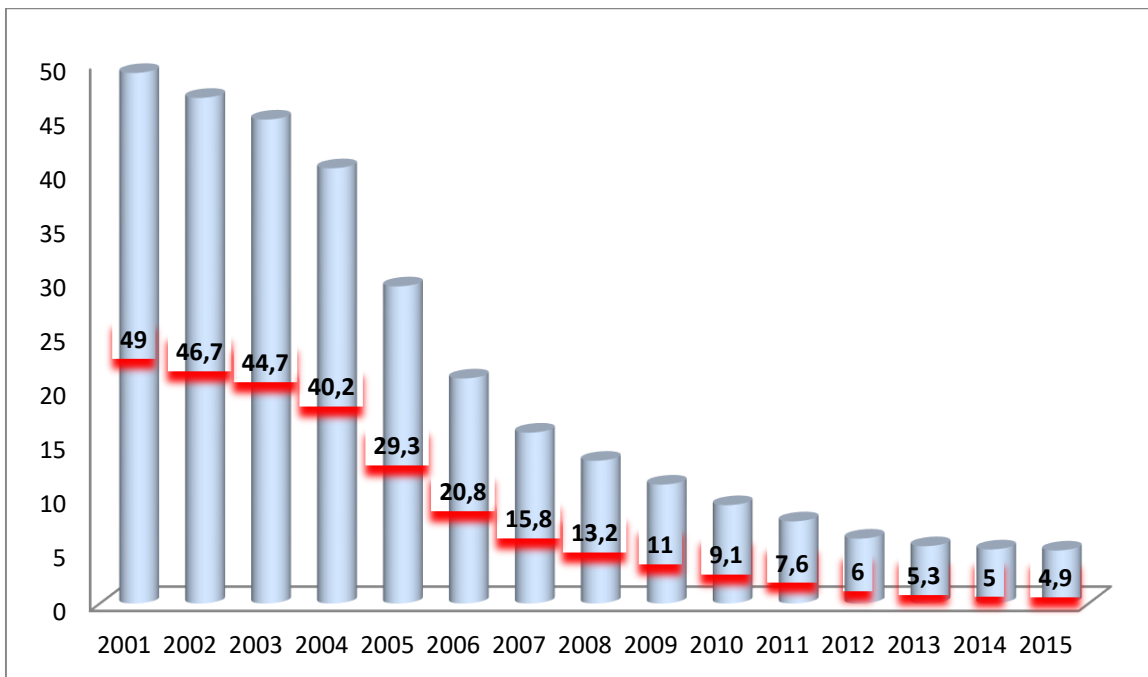
Bununla yanaşı əhalinin başqa regionlara miqrasiyası və qazanc üçün müvəqqəti getməsi halları da baş verir. Bu da ölkəyə gətirilən pul vəsaitinin, xarici ölkələrin vətəndaşlarının gəlməsi ilə istehlak və xidmət bazarının genişlənməsi baş verir.

Beləliklə ərazi balansında tədiyyə balansı olaraq idxalın mahiyyəti və ölkədə olan pulun mənbələri dəyişilir. Əhalinin yaş qrupları üzrə xüsusi çəkisi, onun təbii artım səviyyəsi və kənd, şəhər əhalisi üzrə bölgüsü, son nəticədə əmək bazarı, istehlak malları və xidmət bazarını formalaşdırır.

Yoxsulluq həddinin azaldılması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına səbəb olur. Ona görə də əhalinin rifahının yaxşılaşması onun gəlirləri ilə zəruri xərcləri arasında fərqlərin azalması istehsal xarakteri fiziki şəxs kimi fərdi fəaliyyət məqsədi ilə alınan avadanlıqların artmasına gətirib çıxarır.

Respublikamızda yoxsulluğun səviyyəsi 2001-ci illə müqaisədə 2010 ildə 49%-dən 39,9%-ə enmişdir. Əlbətdə ki, yoxsulluğun azalması ölkəmizdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsidir. Belə ki, ölkə üzrə bütün əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşması yoxsulluğun azaldılması istiqamətində öz təsirini göstərmiş və 2011-ci il ərzində yoxsulluq səviyyəsi azalaraq 7,6 faizə, 2012-ildə isə 6 faizə, 2013-cü ildə 5,3 faizə, 2014-cü ildə 5,0 faizə, 2015-ci ildə isə 4,9 faizə enmişdir.

Yoxsulluğun illər üzrə səviyyəsi, faizlə

Mənbə: Azərbaycan Statistik Göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsi 2016. Bakı, 2016

Cədvəldən də görüldüyü kimi, ÜMD-un artımı, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorundakı artım, o cümlədən kənd təsərrüfatının, turizm və sahibkarlığın inkişafı məşğulluğu təsir edən əsas faktorlardır.

Belə ki, aqrar sektor, ticarət, sənaye, mehmanxana və iaşə işi, tikinti, nəqliyyat, əlaqə kimi istehsal göstəriciləri sahələrində qeyri-dövlət hissəsinin payı 70-99% aralığında dəyişir. Hazırda məşğulluğun 73,6%-i və ümumi vergi daxilolmaların 72,9%-i özəl sektoru tərəfindən təmin edilir. 2011-ci il ərzində sənayedə fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət sektoru tərəfindən 31,9 milyard manatlıq məhsul istehsal olunub və xidmət göstərilmişdirsə, 2015-ci ildə bu rəqəm 33,7 milyard manat olmuşdur.

Cədvəl 2.2.

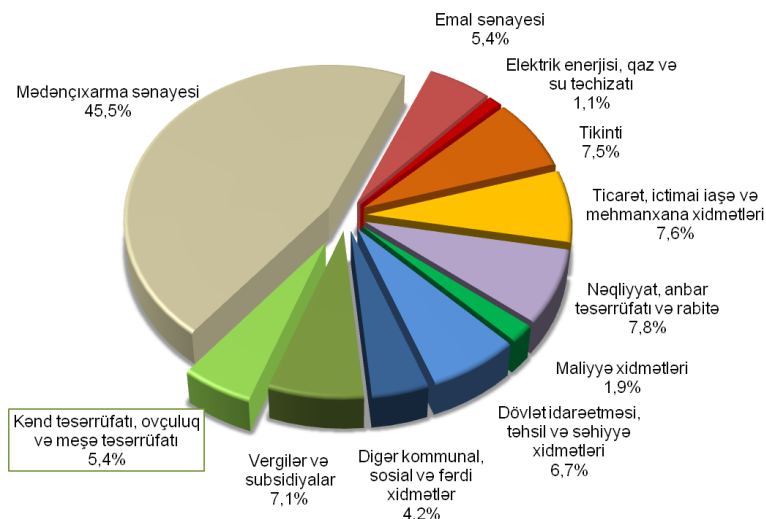
Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ÜDM-da özəl sektorun payı	70,8	77,8	81,0	84,0	84,5	81,2	81,7	82,5	81,5	82,5	81,9	81,2
Sənaye	48,4	84,5	87,5	90,3	89,9	85,9	87,4	88,4	87,3	87,4	86,1	83,0
Tikinti	63,5	90,4	81,8	77,3	87,0	76,1	72,0	71,5	76,0	84,5	84,3	84,5
Kənd təsərrüfatı	99,0	97,8	96,9	99,4	99,0	99,2	99,7	99,3	99,4	99,4	99,8	99,8
Ticarət və xidmətlər	98,3	97,8	99,3	99,0	99,1	99,0	99,2	99,4	99,7	99,8	99,8	99,6
Nəqliyyat	62,6	37,5	46,1	76,8	82,0	75,4	75,3	75,5	77,7	77,1	78,5	81,7
Rabitə	57,8	80,2	79,6	80,3	72,9	80,4	78,6	75,3	76,6	76,8	80,0	81,0
Sosial və sair xidmətlər	78,8	31,8	43,8	40,3	31,7	48,8	47,0	49,0	49,1	51,5	55,2	57,8

Mənbə: Cədvəl Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2012-in səh. 373 və 2016. səh.383 məlumatlarından istifadə edilərək müəllif tərəfindən tərdib edilmişdir.

Qeyd edək ki, məhz bu amillərin təsiri ilə də ölkədə əhalinin məşğulluğunun artırılması işsizliyin də azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı hissəsindən aparılan tədqiqatlara bütün ölkə üzrə işsizlik hissəsini 17,2 faiz, 1999-cu ildə əhalinin siyahıya götürülməsinin məlumatlarına əsasən 16,25 hissəsi, 2003-cü ildə BMT-nin İnfişaf Proqramının və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının rolu ilə respublikanın bütün sahələrində əhalinin iqtisadi fəallılıq səviyyəsi üzrə keçirilmiş statistik müayinəyə görə 9,7 faiz təşkil olunmuş, sonrakı illərdə isə azalmışdır. Ölkəmizdə işsizlik hissəsi 2009-cu ildə 6,1 faiz və 2010-cu illərdə isə 5,6 faiz, 2015 –ci ildə isə bu rəqəm 4,9% təşkil etmişdir [8] .

2009-cu ildə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜMD) istehsalı 9,3 faiz və ya müqayisəli qiymətlərlə 3,7 milyard manat artaraq 34,6 milyard manata çatmışdır. Onun adambaşına düşən həcmi 7,9 faiz artaraq 3917,3 manat (4874,1 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Şəkil 2.2.**Azərbaycanda 2015-ci ildə ÜDM-un strukturu**

Mənbə: Azərbaycan Statistik Göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsi 2016. Bakı, 2016

Məntiqi əlaqə, konstruktiv forma, mövcud səbəb və nəticə əlaqələrini qiymətləndirmək sahibkarlığa dəstək proqramı və əhalinin rifahı arasında sosial proqramlar vasitəsilə tətbiq olunur.

Sosial sahibkarlıq proqramı əsasında sahibkarlığın inkişafının qiymətləndirilməsi resurs yanaşma normativ göstəricilər əsasında reallaşır [27]. Məqsədli proqram üsulu olaraq mövcud iqtisadi potensialın sosial vəziyyəti dinamikasında resursların artımı nəzərə alınır. Təbii-coğrafi amil, əhalinin sosial vəziyyəti sahibkarlığa birbaşa və dolayısı yolla təsir edir.

Sosial mühit dövlətin aparıcı sosial siyasətinin səmərəli təşkili formasından və onun mexanizmlərindən xeyli asılı olaraq formalaşır. Transfert gəlirlər, əmək haqqı, güzəştlər, uzun müddətli kreditlər, fiziki və hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə şərait yaradır. Muzdlu əmək fəaliyyəti nəticəsində əhalinin gəlirləri formalaşır. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə əhali arasında təsərrüfat əlaqələri genişlənir. Daha çox

əmək bazarı ayrı-ayrı subyektlər arasında formalaşır. Sahibkarlar digər qrup əhlini dəvət etməklə, onun əməyindən istifadə etməklə əvəzinə haqq ödəyir. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə ödəmələrin forması və məzmunu dəyişir. Daha çox vəsaitin qütbləşməsi baş verir. Sahibkarlıq yaratmadan fərdi əmlak yolu ilə ölkə və ayrı-ayrı təsərrüfat qrupları yaradıb, təmir və ev təsərrüfatını idarə edir. Bələdiyyə mülkiyyəti əhalinin məşğulluğunda xüsusi rol oynayır. Sosial amil olaraq əhalinin təhsil səviyyəsi, əmək verdişləri bazar tələbinə uyğun modifikasiya olunur. Sahibkarlıq xarakteri etibarlı ilə qarışıq əmək prosesi olub təşkilati idarəetmə strukturu olmaqla çevik qərar qəbul etməklə yanaşı, hərtərəfli əmək verdişləri və menecment idarəçiliyi tələb edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, uzun müddət formalaşmış əmək ehtiyatları, özünün istifadəsi sahəsi və əməyi xarakterinə uyğun olaraq özünün ilkin peşə istiqamətini dəyişir [25]. Əhalinin təhsil səviyyəsi, onun dinamikası, ayrı-ayrı peşə növləri üzrə ixtisaslaşma, bazar tipli sahibkarlıq fəaliyyəti müstəvisində yeni xüsusiyyətlər və bir sıra yeni aspektlər kəsb edir.

Əməyin xarakteri, məzmunu və təşkilinin sahibkarlıq şəraitində dünya ölkələri təcrübəsinə əsaslanması və öz keyfiyyətinin son məhsulda onun istehlak rəyində özünü göstərir. Əməyin təşkili forması sosial amil olaraq istehlak və malların marketinq strukturunun formalaşmasında özünü göstərir. Belə ki, texnoloji proses təşkili forması onun səmərəliliyin artırılmasına və bazara çıxan məhsulların miqdarının və bazarda alıcılıq qabiliyyətinin ödənilməsinə uyğunlaşdıqda o, daha çevik struktur kəsb edir.

Hər bir təsərrüfat formasında müəyyən stimullar sistemik tətbiq olunur. Bu da sosial amillər kimi həmin fəaliyyətin nüfuzu və iş qüvvəsi ilə təmin olunma səviyyəsini artırır. Son nəticədə sahibkarlıq fəaliyyəti davamlı genişlənir. Əmək fəaliyyətinin təşkili üçün əməyin differensiasiyasına uyğun əmək haqqının əlavə üstəlik ödəmələr, sosial obyektlərin təmin olunması və bir sıra sosial tədbirlər həyata keçirməklə müəssisənin sosial dayanıq sistemini gücləndirir.

Sosial amil olaraq istehsalın və xidmətin təşkili forması olaraq aşkarlıq və sosial ədalət prinsipləri xüsusi rol oynayır. Əmək haqqı və differensasiya əməyin xarakteri və onun bazara təsiri ilə qiymətləndirildikdə o daha fəal stimullaşdırıcı rol oynayır. Məhz sosial idarəetmə vəzifəsi onun sosial amillərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi və onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolu ilə mümkündür.

2.2. Sahibkarlığın sosial sferada inkişaf xüsusiyyətləri

Sosial sferada sahibkarlıq özünün formalaşma xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri ilə özünün perspektivini müəyyənləşdirir. Sosial sahibkarlıq sahələri hər bir sahədə özünün məhsulu ola-ola tələbat, ixracat potensialı və həmçinin fəaliyyət dairəsi kimi özünün qanunauyğunluqlarına malikdir. Belə sahibkarlıq növünün əsas istiqamətlərindən əhali tələbatına uyğun ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları üzrə istehsal və satış təşkil edir.

Respublikada istehsal sahibkarlığı əmtəə və xidmət bazarında əmək təklifini təmin edirsə, satış və xidmət üzrə sahibkarlıq həm məşğulluğu , həm də bütün əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun mübadilə prosesini formalaşdırır.

Əhali istehlakı bazarında kiçik və orta sahibkarlıq çox əhəmiyyətli bir vasitədir. İstehlak bazarını təşkil edən ticarət sferasında və pullu xidmət sahəsində əhalinin məşğulluğu daha da artır. İstehlak bazarında dinamik inkişaf əhalinin maddi vəziyyəti, alıcılıq qabiliyyəti və həmçinin istehlak şeylərinin dəyəri və marketing instrukturu ilə müəyyənləşir. Əhali istehlakı üçün zəruri olan məhsulları mal dövriyyəsinin mütləq artımı ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətlər üzrə struktur dəyişməsinə artırır. Əmtəə dövriyyəsinin quruluşunda ayrı-ayrı malların xüsusi çəkisi sahibkarlıq və idxal arasında əmtəə təklifinin formalaşmasında rolu müəyyənləşdirir.

2010-cu ildə ticarət iaşə şəbəkələrində əhaliyə 13,7 milyard manatlıq alınan malları satılmış, onların real həcmi 1993-cü ilə nisbətən 4,8 dəfə artmışdır. İstehlak mallarının 60,1 faizi ticarət müəssisələrində, 39,9 faizi bazar və yarmarkalarda realizə

olunmuşdur. 1993-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə bütün mallarının satışı 3,8 dəfə, qeyri-ərzaq əmtəələrinin satışı isə 7,6 dəfə artmışdır. 1993-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə iaşə xidmətlərinin dövriyyəsi 6,7 dəfə artaraq 417,8 milyon manat edilmişdir. İl ərzində orta hesabla ölkənin hər bir sakini ticarət və iaşə şəbəkəsində 1531,1 manatlıq istehlak malları almış və iaşə xidmətindən istifadə etmişdir ki, buda 1993-cü ildəkindən 3,2 dəfə çox olmuşdur.

Cədvəl 2.4.

Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin mülkiyyət növləri üzrə əsas göstəriciləri

<i>Göstəricilər</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi. milyon manatla	4622,2	13679,5	17559,1	19655,9	22001,7	25721,1
O cümlədən ;						
Dövlət mülkiyyəti	51,0	103,1	65,8	37,1	35,1	38,4
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	4571,2	13576,4	17493,3	19618,8	21966,6	25682,7
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin indeksləri. əvvəlki ilə nisbətən. faizlə	113,2	109,0	109,6	109,9	110,0	110,9
O cümlədən ;						
Dövlət mülkiyyəti	99,0	101,4	103,3	102,9	108,0	103,8
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	113,4	109,1	114,7	115,2	112,8	117,3
Adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsi, manatla	551,6	1531,1	1913,6	2114,3	2336,8	2699,2

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Dövlət Statistika Komitəsi, 2016, səh 346, 352-353

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 1995-ci ildən başlayaraq ölkə əhalisi sahəsindən qeyri-ərzaq mallarının alınmasına meyl ilbəl artmışdır. 1995-ci ildə əhalinin ishətsal hissəsindən aldığı istehlak mallarının yalnız 25,0 faizi qeyri-ərzaq malları olduğu hissədə, 2015-ci ildə bu faiz artaraq 40 faizə yaxın olmuşdur. 2015-ci ildə ticarət şəbəkəsindən daha çox geyimlər, ayaqqabı, elektrik malları,

hesablama texnikası və teleradio malları, tikinti materialları, avtomobil və digər qeyri-ərzaq malları alınmışdır. Onun üçün də 2016-cı ilin əvvəlinə respublikada avtonəqliyyat vasitələrinin sayı 982,6 min ədəd təşkil edərək, 20 il ərzində 589,6 min ədəd artmış və artımın əsas hissəsi əhali tərəfindən alınmış avtomobillərin hesabına əldə olunmuşdur. Bütün avtomobillərin 725,8 mini şəxsi minik avtomobilləridir. Müstəqilliyin bərpasının ilk ilində hər 100 ailəyə 18 şəxsi minik avtomobili düşürdüsə, hazırda hər 100 ailədən 40-ı minik avtomobilinə malikdir [11].

Bütövlükdə rəqabət mühiti istehlak bazarında fiziki şəxslərin daha çox şirkətlər formasında iriləşmiş firma kimi inkişafında özünü göstərir. Respublikada ticarət sahibkarlığında daha çox istehsalçılar deyil, məhz topdan satış ticarəti ilə əhali arasında xidmət göstərən fərdi satıcılar daha çoxdur. Sahibkarlığın tədqiqinə istehsal sahələri və bazar tələbinə uyğun əmtəə və xidmət istehsalı kimi baxılır. Azərbaycanın istehlak bazarında xidmət sahibkarlığı prespektiv sahədir. Xidmət istehlakı onun istehsalı ilə eyni vaxtda baş verdiyi üçün bu sahələrdə ayrı-ayrı fəaliyyət və vəzifələr əmək bölgüsünün tam fərqli cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, mənzil-kommunal, məişət sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyası, onun əsas parametrləri ümumi cəhətdən və bu sahələrin xarakterinə uyğun xüsusiyyətlər kəsb edir.

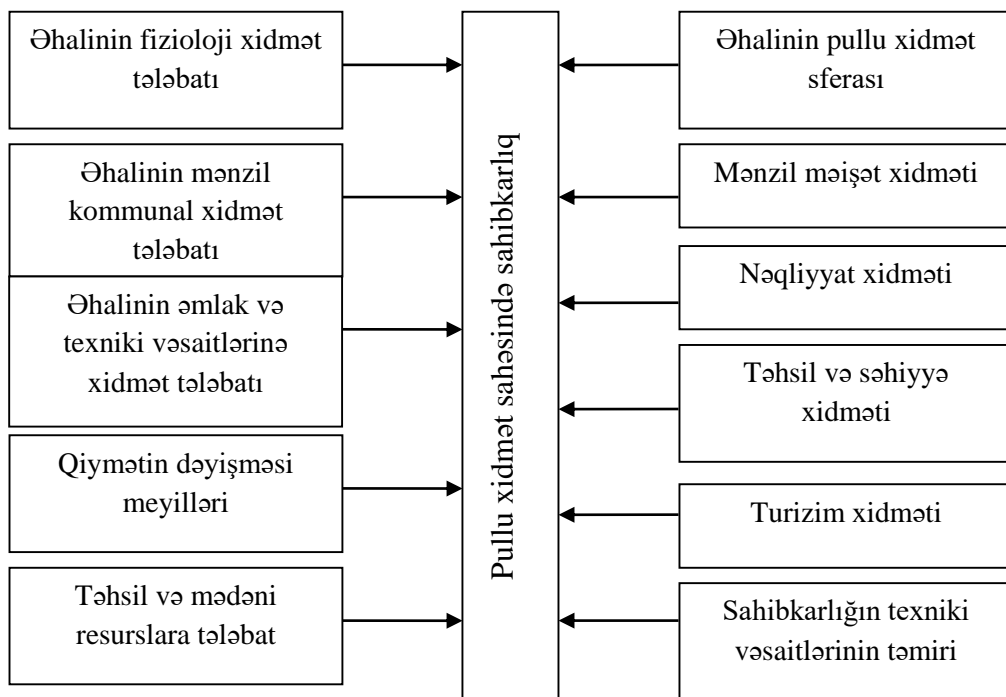
Əhaliyə xidmət sferasının əsas istehlak seqmentlərinə uyğun əhalinin və onun təchiz olunmuş vəsaitlərin təkrar istehsalını təmin etməkdir. Əhaliyə xidmət birbaşa insanın fizioloji və mədəni tələbatını ödəmək üçün göstərilir. İnsanların rifahı artdıqca onların həyat tərzini zənginləşdirildikcə müəyyən xidmətə tələbi də artır. Təbii ki, bu tələbatın artması müəyyən bir fizioloji həddə qədər baş verir. Belə ki, hər 1000 nəfərə düşən və yaxud adambaşına düşən göstəricilərin maksimal səviyyəsinə qədər yüksəlir.

Əhalinin rifahının dəyişməsi fizioloji tələbatı ödəmək zəruri olan xidmətdən fərqli olaraq, onun həyat fəaliyyətini təşkil edən məişət xidməti, sahibkarlıq fəaliyyəti altında olan texniki vəsaitlərin təmiri yox, mənzil-kommunal təsərrüfatı və həmçinin istehsal vəsaitlərinin təmiri xidmətləri artır. Bu da hər tərəfdən hər hansı sahibkarın

və fərdi istehsalçının xərcində digər sahibkarın fəaliyyətinin obyektı və onun qazanc məqsədi kimi istifadə olunur. Sxematik olaraq pullu xidmət sferasındakı fəaliyyəti aşağıdakı kimi göstərilməmişdir.

Sxem 2.2.

Pullu xidmət sferasının əsas istiqamətləri

Mənbə: AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011.

Sxemdə sahibkarlığın tələbat sistemində uyğun kompleksləşdirilməsi və seqmentləşdirilməsinin prinsiplial sxemi verilir. Hər bir sahibkarlıq fəaliyyəti kompleks funksional tələbatı ödəmək üçün texnoloji proseslərin məcmuu və təsərrüfat əlaqələrini, dövlətlə sahibkarlıq arasında və bir-biri arasında münasibətlərin formalaşması və təşkilati metodiki aspektlərini özündə birləşdirir. Əhaliyə pullu xidmət sferası bütün istehsal seqmentləri üzrə dövlət və qeyi-dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin təşkili və idarə edilməsini əhatə edir. Pullu xidmət sferasında xüsusi

şəxslərin xərcləri fiziki şəxslərin xərclərindən xeyli yuxarıdır.

Respublikada dövlət mülkiyyətində olan yerli obyektlərin pullu xidmətlə yanaşı dövlət büdcəsindən yaxud müəssisə və təşkilatların hesabına maliyyələşdirilən pullu xidmətlər təşkil olunur. Pullu və pulsuz xidmətlərin maliyyə mənbələri müxtəlif olsa da onların istehlakçıları eynidir. Bu məqsədlə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi pullu və pulsuz xidmət növü olan səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sisteminin maliyyələşdirilməsi üçün əsas rol oynayır. Tibbi sığorta sistemində müəyyən bir xidmət səviyyəsi az təminatlı ailələr üçün pulsuz tətbiq olunur. Bu zaman müəyyən tibbi xidmətin növləri müəyyənləşdirilir və bu normaya qədər xidmət sığorta maliyyəsi vasitəsi ilə maliyyələşdirilir.

Bu səviyyədə yuxarı tibbi xidmət almaq istəyənlər isə ödəmə qiymətlərinə uyğun vəsait keçirirlər. Bu xidmətin reallaşmasında müxtəlif orqanlar və təşkilatlar təsərrüfat fəaliyyəti kimi bir-biri ilə əlaqədə sağlamlığa xidmət etmək məqsədi ilə birləşirlər. Pullu xidmət sferasında fəaliyyət əhalinin rifahı ilə bağlı olduğu kimi onun xərclərinə də təsir edir. Belə ki, pullu xidmətlərin sayı marketinq quruluşu və xidmət həcmində xüsusi çəkisi artdıqca əhalinin də xərclər strukturunda çəkisi artır. Əhaliyə pullu xidmətlərin strukturu aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Ölkənin bütün iqtisadi rayonlarda xidmət şəbəkələrinin genişləndirilməsi və inkişafı nəticəsində əhaliyə göstərilən pullu xidmət göstəriciləri də müsbət inkişafa doğru meyl etmişdir. 2015-ci ildə 4,7 milyard manatlıq və ya 1993-cü ilin səviyyəsində 3,2 dəfə çox pullu xidmət göstərilmişdir.

Pullu xidmətlərin həcmində məişət xidməti həcmi 1990-cı illə müqaisədə 28,0-dən 2015-ci ildə 13,3 faizə, sərnişin nəqliyyatında 34,5-dən 19,2-yə, turizm ekskursiya 3,0-dan 1,9 faiz edmişdir. Rabitə xidməti, mənzil kommunal təsərrüfatı, təhsil sistemi, hüquq və bank təşkilatlarında isə artım müşahidə olunur.

*Cədvəl 2.5.**Əhaliyə pullu xidmətlərin srtukturu*

<i>Xidmətlər</i>	<i>1990</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2015</i>
Cəmi xidmət göstərilmişdir	100	100	100	100	100
O cümlədən məişət xidməti	28,0	25,0	21,9	12,9	11,6
Sərnişin nəqliyyatı	34,5	15,1	19,5	19,2	19,6
Rabitə xidməti	6,0	24,5	34,2	22,2	21,7
Mənzil kommunal təsərrüfatı	15,5	14,2	15,1	16,8	16,6
Təhsil sistemi	0,5	3,4	3,4	6,5	7,1
Mədəniyyət xidməti	2,5	1,1	0,6	2,2	2,1
Turizm ekskursiya xidməti	3,0	3,3	1,7	2,0	2,4
Bədən tərbiyəsi idman	0,1	0,0	0,1	0,8	0,9
Səhiyyə	0,8	1,3	1,0	2,7	4,2
Sanatoriya, kurort və sağlamlıq xidməti	2,1	0,5	0,6	1,2	1,2
Hüquq və bank təşkilatları	1,5	1,0	1,1	6,1	6,1
Sair xidmətlər	5,5	10,1	0,3	7,4	6,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2016. s. 316

Bu sahələr bütövlükdə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərir. Pullu xidmətlərin əvvəlki illərə nisbətən artımında hüquqi şəxslərin tempi yüksək olub 120% təşkil edir. Lakin məişət xidmətində artım daha çox fiziki şəxslərin hüquqi şəxs həyata keçirilmədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, təkcə 2011-ci il ərzində 57576 vahid yeni hüquqi şəxs yaratmadan şəxsi sahibkarlıq forması üzrə fəaliyyət göstərən fiziki şəxs qeydiyyatına alınmış və onların sayı artaraq 364600 vahidə çatmışdır. Fərdi sahibkarların əsas hissəsi nəqliyyat, ticarət, xidmət və kənd istehsalı sahələrində xidmət göstərmişdir. Hüquqi şəxs yaradılmadan sahibkarlıqla

məşğul olan fiziki şəxslər daha çox Bakıda, Abşeronda, Aran, Lənkəran, Şəki-Zaqatala və Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonlarında qeydiyyatda alınmışdır.

Məhz fiziki şəxs sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm cəhəti sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi və vergiyə cəlb olunmayan məbləğin həddlərinin artırılması ilə əlaqədardır.

Cədvəl 2.6.

2015-ci ildə vergiyə cəlb olunan aylıq məbləğin həcmi (manatla)

<i>Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği</i>	<i>Vergi məbləği</i>
85 manatadək	Vergi tutulmur
2000 manatadək	14 faizi
2000-dən çox olduqda	2000 manatdan -280 manat + 2000 manatdan çox olan məbləğin 35 faizi

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi (rəsmi saytıdan)

Sosial obyektlər əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq tələbatını ödəmək üçün özəlləşmə səviyyəsinə görə yuxarı olmaqla, daha çox fiziki şəxslərin əmək bölgüsündə iştirakı ilə baş verir. Sahibkarların sayının artması adambaşına düşən pullu xidmətlərin artmasına və yaxud bu sahələrə əhali xərclərinin artmasına səbəb ola bilər.

Fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətində əldə etdikləri illik gəlirdən mənfi dərəcələrlə vergi tutulur: 24000 manatadək – 15 faiz; 24000 dollardan çox olduqda – 3360 Azn + 24000 manatdan böyük olan məbləğin 35 faizi. Göründüyü kimi, Respublikamızda gəlir vergisinin minimal dərəcəsi 14 faiz, maksimal dərəcəsi isə 35 faizdir.

Respublikada birbaşa əhali tələbatı ilə bağlı sahə olaraq mənzil kommunal təsərrüfat sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri daha qabarıq rol oynayır. Mənzil

təminatı daha çox fərdi tikinti və kooperativ əsaslarla iqtisadi islahatlar şəraitində inkişaf etdirilir.

Mənzil kommunal sahələrində sahibkarlıq özəlləşdirmə və mənzil torpaq bazarının inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında mənzil, torpaq alqı-satqısı bazarı mövcud torpaq məcəlləsi və mülki məcəllə ilə tənzimlənir.

Cədvəl 2.7.

Mənzil fondunun dinamikası

(ilin əvvəlinə, milyon kvadrat metr, ümumi sahə)

	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>
Bütün mənzil fondu	94,7	101,6	112,0	159,6	168,9	171,3
O cümlədən dövlət, ictimai mənzil fondu, mənzil-tikinti kooperativlərinin fondu	19,6	14,8	11,0	9,2	10,0	9,5
Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində olan	75,1	86,8	101,0	149,0	157,0	160,1
Orta hesabla hər sakinə düşən ümumi mənzil sahəsi kv.m	12,0	12,4	12,7	17,7	17,8	17,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2011, səh. 202. 2016, səh. 200.

Cədvəldən görüldüyü kimi, mənzil fondunun 95,6%-ni vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində olan sahəsi təşkil edir. Orta hesabla mənzil təminatı hər nəfərə 87,8 kv.m. təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş dünya standartlarına uyğun gəlir. Əgər 1996-cı ildə bu rəqəm 11,9 kv.m.-disə 2015-ci ildə 12,7 kv.m.-ə yüksəlmişdir.

Şəhər mənzil fondu adambaşına düşən səviyyəsi kənd mənzil fondundan xeyli yüksəkdir. 11,9 kv.m.-ə nisbətən 13,8 kv.m. şəhər mənzil fondunda vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində olan mənzil fondu bütövlükdə şəhər mənzil fondunun 25,4

faizini təşkil edir. Kənd yerlərində həmin rəqəm 99,1 faiz təşkil edir.

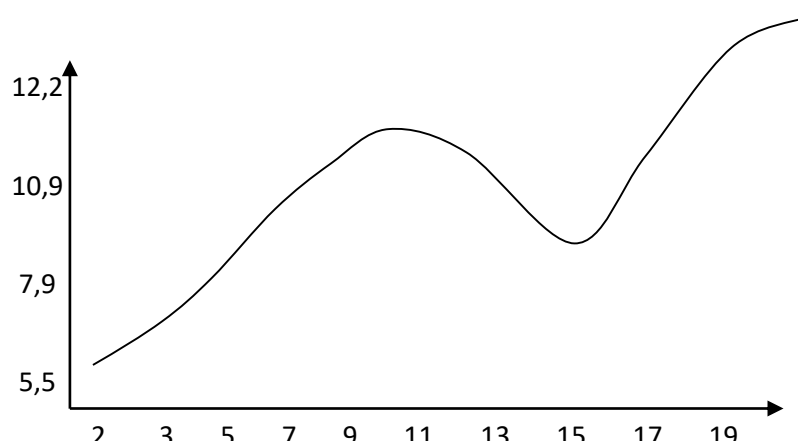
Şəhərsalma dövlət layihələri əsasında və respublikada baş planların tərtibi və reallaşması müstəvisində həll edildiyi üçün onun ərazi yerləşməsi də düzgündür. Dünya ölkələrində baş verən mütərəqqi tikintilər milli arqumentlər üzərində qurulması tələb olunan tikinti obyektləri ilə xüsusi ixtisaslaşan hüquqi şəxs və yaxud muzzla işləyən mühəndis, arxitektura və mütəxəsislər sahibkarlığın peşə və funksional istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sahibkarlıq şəraitində mənzil kommunal təsərrüfatında güzəştlər, kompensasiyalar tətbiq olunmalıdır. Yaşayış evinin sahəsinə görə ev təsərrüfatının bölgüsü mənzil təminatında qütbləşməsini göstərir. Bu qütbləşmə ilə gəlirlər arasında əlaqə yaratmaqla rifahın mənzil sahəsinə birbaşa təsirini və onlar arasında paralel əlaqənin olmasını qəbul etmək olar.

Yaşayış evinin sahəsinə görə paylanma əhalinin mənzil təminatında bir səviyyədən digər səviyyəyə keçidin amillərini qiymətləndirmək və mövcud mənzil kommunal təsərrüfatında baş verən tətədbirləri əsaslandırmaq olar. Yaşayış evlərinin sahəsinə görə paylanma qanunu normal bölgü qanunauyğunluğuna tabedir.

Qrafik2.1.

Yaşayış sahəsinə görə adambaşına düşən mənzil bölgüsü

Mənbə: AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2016. Bakı, 2016.

Əhalinin yaşayış sahəsinə görə adambaşına düşən bölgüsü orta mənzil səviyyəsinə ildə normal paylanma qanununa tabedir. Qrafikdən göründüyü kimi adambaşına 3 kv.m.-dən 15 kv.m.-ə qədər dəyişmə əyrisi normal paylanma qanununa, sonradan isə üstlü funksiya ilə sıçrayışla artır.

Beləliklə, sahibkarlığın sosial aspektləri hər bir sahədə özünün qanununa uyğunluqları ilə xarakterizə olunur. Sahibkarlıqda ədalət prinsipi, gəlirin bölgüsündə nisbətlər və həmçinin bazarın formalaşmasında iştirak payı, əmək birjasının, pul kütləsinin, bank və kredit bazarında əhatə dərinliyi bütövlükdə sosial nəticələrini verir və əhalinin qütbləşməsinə intensiv təsirini göstərir. Fikrimizcə, məhz sosial inkişaf baxımından hər bir resursun respublikada perspektiv ehtiyatı və onun təkrar istehsalı proqnozlaşdırılmalıdır.

Sahibkarlığın sosial tərəflərini vahid meyar və göstərici ilə deyil, kompleks sistem göstəricilər ilə təhlil edib proqnozlaşdırmağa da qarşılıqlı təsir və əlaqə mühiti yaratmaq və tənzimləyici tərtiblər həyata keçirməyə imkan verir. Belə ki, bir sıra sahibkarlıq fəaliyyəti birbaşa özünün sosial nəticələrini əhalinin seçimində özünü göstərir. O cümlədən, enerji, istilik, istehlak bazarında qiymət indeksi, yaxud inflyasiyanın süni yaradılması iqtisadi amillər olduğu kimi sahibkarlıq fəaliyyətində inhisarçılıq və süni yaradılan səbəblər baş verir. İstehlak bazarında qiymətlərin dəyişməsi az təminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin dərhal düşməsinə səbəb olur. Sahibkarlıq və təsərrüfatçılar qiyməti qaldırmaqla özünün xərclərinin müəyyən bir dövr üçün tarazlaşdırması sonradan onların da xərc strukturu və istehlakçı kimi olduğu bütün məhsulların qiyməti dəyişməsi zənzirvari paylanma xasiyyətinə malikdir. Onun dəyişməsi bütövlükdə əlaqədə olan istehsalçılar arasında haqq hesablar xərclərin və gəlirlərin dəyişməsinə səbəb olur ki, bu da iqtisadiyyatın bir qiymət səviyyəsindən digərinə keçməsinə səbəb olur.

İqtisadiyyat yeni tələb və təklif situasiya ilə ifadə olunur. Bu situasiyaya uyğun istehsal və bölgü prinsipləri, normaları formalaşır ki, əhalinin nisbi yoxsullaşmasının qarşısını almaq üçün onun yığım vəsaitlərinin qorunması siyasəti həyata

keçirilməlidir. Bu da öz növbəsində qiymətin hesabına əldə olunmuş vəsaitin kompensasiya rejiminə gətirilməsi yolu ilə baş verir. Nəticədə sosial təzyiqin yeni situasiyada kəmiyyətə sistemin bir elementində dəyişməsi bütün elementlərə ötürülür. Məhz sahibkarlıq proqnozu bu ssenarilər əsasında baş verir, daha real və səmərəli olur.

Sosial sahibkarlıq fəaliyyəti, sahibkarlığın sosial amilləri və nəticələri eyni proses olmadığı üçün onların təşkili və proqnozu da xüsusi yanaşma metodları tələb edir. Məhz sosial sahələrin sahibkarlığında əsas maraq kommersiya və rifah arasında optimal nisbətlərin qorunması mövqeyi üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan dövlətin, sahibkarların və istehlakçıların maraqları dövrlər proqramları və normativ hüquqi aktlarla qorunur və tənzimlənir. Beləliklə, antiinhisar tədbirləri rəqabət mühiti, tənzimlənən qiymət və həmçinin güzəşt siyasəti sosial sahibkarlıqla dövlət əhali arasında tənzimləmə və təsir seqmentləridir. Digər istiqamət olan sahibkarlığın sosial nəticələrini görmək onun yaranması məqsədi və son faydalılığı ölçülür, qiymətləndirilir, xüsusi səmərə və sinergetik səmərələr baxımından qiymətləndirilir.

2.3. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi proseslərlə əlaqəsi

Sahibkarlığın dinamikası onun bazar iqtisadiyyatında istehsal və bölgü sistemindən asılılığı istehlak sferasında sistemli təhlil və qiymətləndirmə prosesidir. Sahibkarlığın fəaliyyət dairəsi məqsədli proqram və kompleks təhlil və proqramlaşdırma obyektidir. Onun yaradılması iqtisadiyyatın mal və xidmət strukturunu yaratmaq, resursları istehsala cəlb etmək və ölkənin maddi maliyyə resurslarını artırmaqda stimullaşdırıcı mexanizm yaratmaq məqsədi güdür. Ona görə də sahibkarlığın dinamikası, miqyası və səmərəsi təhlil metodikası ilə yanaşı konkret sahə və funksional aspektdə formalaşan sahibkarlıq formaları üzrə differensiaslaşır. Sahibkarlığın makroiqtisadi təhlili onun məcmuu tələbdə və ayrı-ayrı məhsullar üzrə əmtəə və xidmət təklifində iştirak payı ilə ölçülür. Belə ki, ÜDM-un həcmində

sahələrin rolu istehsal üzrə və istehlak seqmentində sahibkarlığın aralıq və son məhsulu ilə ölçülür.

Qiymət dəyişməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində obyektiv və süni yolla ola bilər. Rəqabət mühiti şəraitində qiymətin inhisarlaşdırılmasına qarşı antiinhisar fəaliyyət əsas rol oynayır. Bu məqsədlə inhisarçıların alıcılıq qabiliyyətinə görə paylanması, az təminatlı ailələrin inhisarçılıqdan zərər çəkməsi üçün tədbirlər hazırlanması dövlərin himayəçilik siyasətidir. Dövlət əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərinin özünün əlində olan mexanizmlər vasitəsi ilə tənzimləməklə inflyasiyanın qarşısında əhalinin maraqlarını qoruyur və istehsal strukturunda optimal xərc strukturunu əsaslandırır.

Sahibkarlıqda gəlirlər əldə etmək bazarda daim istehlak tələbatını saxlamaq üçün inhisarçılıq yolu qapalı və planlı təsərrüfat üçün xarakterik ola bilər. Məhz rəqabət mühiti istehlakçıların həyat səviyyəsinin artan tələblə uzlaşmasını təmin etmək üçün sahibkarlıqda əmək haqqı və əmək haqqına üstəliklərin artım tempi qiymətləri artım tempindən yüksək təşkil olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatında 1990-cı illərdə inflyasiyanın yüksək səviyyəsi əhalinin yığılma vəsaitinin tam qorunması və hətta natural formada yığılması dəyərli əşyaların artırılması ilə gündəlik tələbatın ödənilməsi prosesi iqtisadiyyatda aparıcı rol oynayır. 1994-cü ildə inflyasiya səviyyəsi 1763,5%-ə yüksəlmişdir. 1993-1995-ci illərdə aparılan sərt pul-kredit siyasəti inflyasiyanın sabit saxlanmasına gətirib çıxarmış, 2004-cü ildən ölkədə sürətlənmə strategiyası və yüksək sahibkarlıq fəaliyyəti, həmçinin ölkəyə gələn pul vəsaitinin artması, həmçinin xarici investisiyanın əhali ilə bağlı infrastruktur sahələrinə qoyulması mübadilə və pulun dövriyyəyə sürətini artmış ki, bu da inflyasiyanın səviyyəsinin 9%-ə çatmasına səbəb olmuşdur [15].

Sahibkarlıq fəaliyyəti ölkədə iqtisadi artım, səmərəlilik və məşğulluq problemləri ilə əlaqədə təhlil olunmaq üçün sahələrarası idarəetmə və qərar qəbulunun alternativ variantlarını nəzərə almaqla struktur dəyişmələrinə məruz qalır. Bu səbəbdən də bəzi məhsulların istehlakını xarici ölkələrdən asılı etmək, iqtisadi

şərtlərdə inteqrasiya effektinin səmərəli istifadə etmək üçün bəzi zəruri məhsulları minimal tələbat səviyyəsinə uyğun istehsal proqramları tətbiq etmək olar. Bu məqsədlə sahibkarlığın idarəedilməsində adambaşına düşən istehsal həcmi ilə həmin məhsulun istehlakı arasında nisbətlər müqaisə olunmaqla faktiki istehlak səviyyəsinin yerli sahibkarlıq yolu, yaxud gətirilməsi ilə ödənilməsinin xüsusi çəkisi qiymətləndirilir. Belə ki, inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli variantı məhz yerli tələbatın istehlakçı üçün ucuz başa gəlməsi və gətirilməsi məhsulların müəyyən keyfiyyət standartlarına malik olması halında mümkünlüyü üstünlük təşkil etməlidir. Elə istehlak məhsulları və xidmət növləri var ki, onun idxalı və yaxud əhalinin başqa respublikada xərc hesabına istehlakı yolu ilə baş verir. O cümlədən, ölkədə xarici sahibkarlığın trans milli kompaniyaları öz avadanlıq və bəzən ərzaq məhsullarına üstünlük verməsi yerli məhsulların bazarını məhdudlaşdırır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin illərində və investorların gəliş dövründə məhz xarici mallara üstünlük verilməsi davranışı mövcud idi. İslahatların müasir dövrü Azərbaycan sahibkarlığında marketinq və keyfiyyət dəyişmələri, yeni sahibkarlıq texnologiyalarının tətbiqi yerli bazarda əsas yerli əhali həm də xarici vətəndaşların tələbatına uyğun məhsul və xidmət istehsalı, yerli sahibkarlığın istehlak bazarında məhsul tələbatını ödəmək rolunu artırır. İxrac və idxalın ümumi balansı respublikada sahibkarlığın inkişafı və istehlak bazarının formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan 1993-cü ildə dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurmuşdursa, 2015-ci ildə bu ədədlərin coğrafiyası genişlənmiş həmçinin 147 xarici dövlətlə alqı-satqı əməliyyatları aparılmışdır.

DSK-nın məlumatına görə, 1993-cü ildə xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1353,5 milyon ABŞ dolları olmuş, sonrakı illərdə ticarət əlaqələri genişlənərək 2015-ci ildə 27,9 milyard ABŞ dollarına çatmış və 1993-cü illə müqaisədə 20,6 dəfə artmışdır. Bu illər dövründə xarici ticarət əlaqələrinin tərkibi də xeyli dəyişmişdir.

Cədvəl 2.9.***Azərbaycan respublikasının xarici dövriyyəsi (mln.ABŞ dolları ilə)***

	<i>1991</i>	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən, %-lə</i>
Ticarət dövriyyəsi	4002,2	1304,9	2917,3	8558,4	27960,8	39407,5	25781,0	65,4
İxrac	2121,0	637,2	1745,2	4347,2	21360,2	30219,8	16559,6	54,8
İdxal	1881,2	667,7	1172,1	4211,2	6600,6	9187,7	9221,4	100,4
Saldo	239,8	-30,5	573,1	136,0	14759,6	21032,1	7338,2	34,9

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub

İdxalın ümumi hissəsində respublikaya gətirilən istehsal məhsullarının xüsusi ağırlığı 1993-cü ildə 21 %, 1995-ci ildə 41% olduğu halda, 2015-ci ildə bu çıxarış azalaraq 18 % olmuşdur. Ərzaq məhsullarının alınmasının azalmasına səbəb dövlətimizdə uğurla aparılan aqrar göstəricilər nəticəsində yerli sahibkarların daha çox ərzaq məhsullarının istehsalına nail olmasıdır.

Ümumiyyətlə hər hansı sahə üzrə sahibkarlığın inkişafı onun regional üzrə resurs potensialına və bazar tələbat segmentlərinə görə yerləşir və investisiya axınına səbəb olur. Sosial inkişaf baxımından ərazinin əhalisinin məşğulluğu və ixracat yönli sahibkarlıq daha intensiv istiqamət kimi qəbul olunur. Ona görə də sahibkarlığın kompleks tədqiqi və onun səmərəsinin qiymətləndirilməsi metodikası, bazar tələbinin hər hansı konyuktura üzrə balansının dəyişmə dinamikasına bağlıdır. Sahibkarlıqda konyuktura yerli bazara və xarici ixrac olunan məhsulların kəmiyyətini və marketing strukturunu dünya standartlarına uyğun planlaşdırmaq yolu ilə təkmilləşir. Azərbaycan Respublikasında ixracatın strukturunun təkmilləşməsi ixracat məhsullarının marketinginin, onların uzaq və yaxın ölkələr göndərilməsi təkmilləşdirmək prespektiv istiqamət olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq məhsullarının ixracatını artırmaq üçün təsərrüfat əlaqələrinin hüquqi şəxs kimi

istehlakçılarının və xidmət sahiblərinin əmtəə xidmət məhsullarının çeşidinin keyfiyyətini dəyişməsi əsas meyar olaraq qəbul edilir.

Sahibkarlıq məhsullarının ixracatı üçün xarici tələbata uyğun hazır məhsul və yaxud xammal istehsalını əsaslandırmaq biznes planın əsasını təşkil edir. Məhz xarici bazara istiqamətlənən biznes fəaliyyəti daha çox mənfəət əldə etmək məqsədini güdür. Daha çox xarici müəssisələr və müştərək müəssisələrin sayı artır. Belə ki, mülkiyyət növləri üzrə müəssisələrin sayı, onun ayrı-ayrı sahələr üzrə artımı xarici və daxili bazarın tələbini nəzərə almaqla kommersiya mənfəəti güdür. Belə ki, 2009-cu ildə xarici və qarışıq müəssisələrin sayı 3482 ədəd olmaqla xüsusi mülkiyyətdə olan müəssisələrin 8,4%-ni təşkil edir. Bu müəssisələrin əsas hissəsi topdan və pərakəndə satış, avtomobil təmiri, daşınmaz əmlakla əməliyyatlar, elektrik enerjisi və digər sahələri əhatə edir. Xarici sahibkarların respublika iqtisadi potensialında istifadə üçün yaradılan sahibkarlıq mühiti əsas amil rolunu oynayır. Sahibkarlığın iqtisadi və sosial amilləri olan əhalinin təbii artımı, onun pul gəlirləri və həmçinin hüquqi şəxs kimi dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri respublikada onun prespektiv inkişaf istiqamətlərini və meyllərini formalaşdırır. Dövlətin sahibkarlıqda rolu, bütövlükdə iqtisadi islahatların dərinliyi və xüsusiyyətləri ilə formalaşır.

Dövlət sahibkarlığa himayəçilik siyasəti bir sıra assosiasiyaların, maliyyə korporasiyalarının və həmçinin müəyyən funksional təyinatına görə fərqlənir. Belə forma hər bir respublikada resurslar və bazar ixracat strukturu ilə seqmentləşir. Məhz istehlak seqmentləri arasında uyğunlaşma səbəb-nəticə əlaqələrini funksional və institusional əlaqə formasında qiymətləndirmək olar.

Qeyd edək ki, sahibkarlığın inkişafı həyata keçirilən siyasətin aparıcı istiqamətlərindən əsasını təşkil etməkdədir. Bu siyasət respublikanın bütün sahələrində, əsasən prioritet inkişaf sahələrində başlıca fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, maliyyə və təşkilat təminatı səviyyəsinin artırılmasına yönəldilmişdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin 2010-cu ildə fəaliyyəti haqqında hesabatı ilə 2007-ci il üzrə fəaliyyəti haqqında hesabatını müqayisə edəndə də aydın olur ki, son illər

sahibkarlığın inkişafına mane olan paralel yoxlamaların, yəni bir sahibkarlıq subyektinin eyni vaxtda bir neçə dövlət orqanları tərəfindən yoxlanılması hallarının da qarşısı demək olar ki, alınmışdır.

Lakin bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 28.09.2002-ci il tarixində 790 sayılı “Sahibkarlığın artımına mane olan qarışmaların qarşısının alınması barədə” Fərmanının əməl edilməsində müəyyən problemlər qalmaqdadır. Belə ki, bu Fərmanın 6-cı hissəsində əsasən dövlət orqanları barəsində (vergi orqanları istisna olunma) sahibkarlıq subyektlərinə yoxlamaların müəyyən olunmuş hallarda və çərçivədə Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkiblərinin iştirakı ilə baş verməsi müəyyən olunmuşdur. Qüvvədə olan qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, sahibkarlıq subyektlərində Vergilər Nazirliyi istisna olmaqla daha 18 dövlət icra hakimiyyəti orqanı yoxlamalar aparır.

Bu fərmanın icrasından sonra sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə hallarının hiss olunacaq dərəcədə azalmasına baxmayaraq belə hallar tam aradan qalxmamışdır. İİN-nin hesabında göstərilir ki, “ Sahibkarlığa mane olan müdaxilələrin qarşısını alınması haqqında “ Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2002-ci il 28 sentyabr tarixli 790 nömrəli Fərmanının icrası vəziyyətinin son illər üzrə təhlili göstərir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən sahibkarlıq subyektlərinə yoxlamaların həyata keçirilməsində ciddi nöqsanlar mövcuddur. Demək olar ki, həmin orqanların əsasən yerli qurumları tərəfindən sahibkarlıq subyektlərində yoxlamalar İİN-nin nümayəndəsi olmadan və Nəzarət Kitabçasına qeydiyyat aparılmadan həyata keçirilməsi faktları daha çox müşahidə olunmaqdadır. Hətta elə faktlar olur ki, sahibkarın fəaliyyət göstərdiyi obyekt müvəqqəti olaraq həmin orqanlar tərəfindən bağlanır. Bununla da “ Sahibkarlıq fəaliyyəti barəsində “ Azərbaycan respublikası Qanununun tələbləri kobud surətdə pozulur və belə hallar Azərbaycanın Prezidentinin 2002-ci il 28 sentyabr nömrəli 790 nömrəli Fərmanının tələbinə zidd olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə süni müdaxilə kimi qəbul olunmalıdır. Bu hallar yoxlamalar aparan əksər orqanların fəaliyyətində

mövcuddür. Həmin faktların rəsmiləşdirilməsi məsələsi isə praktiki olaraq qeyri-mümkündür, çünki belə hallarda səlahiyyətli orqanlar tərəfindən sahibkarlara təzyiqlər edilir və şikayət edəcəkləri halda onları daha ağır nəticələrlə üzləşəcəyi barədə xəbərdarlıq edirlər.

Onun üçün də İİN-i bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər görür. Bununla yanaşı, sahibkarlığın hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin tətbiqi sahədə mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması, eləcə də yoxlamaların prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanları, bələdiyyələr və digər şəxslər tərəfindən sahibkarlığın hüquqlarını və qanuni mənafələrini məhdudlaşdıran hərəkətlərin dayandırılmasının təmin edilməsi istiqamətində iş rejimi gücləndirilir.

Məhz 28 fevral 2012-ci ildə “Azərbaycan Respublikası ərazilərinin 2009-2013-cü illərdə siyasi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının üçüncü ilinin sonuna həsr olunmuş konfransdakı çıxışında Azərbaycan Respublikasının hazırkı Prezidenti İlham Əliyevin “Mən bütün icra orqanlarının rəhbərlərinə demişdim, bu gün də deyirəm ki, sahibkarlarla bir yerdə olun, onlara kömək edin, onların işində qarışmayın, onlara maneçilik törətməyin” deməsi də bu məqsədə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sahibkarlığın inkişafına dəstəyini ardıcıl olaraq davam etmişdir. Onun “Azərbaycan Respublikası coğrafi regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtidasi inkişaf Dövlət Proqramı”nın icrasının 4-cü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans “Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı çox ciddi addımlar atılmışdır. İlk növbədə, sahibkarlığın inkişafı üçün güclü siyasi iradə vardır, biznesmenlərə yüksək səviyyədə, Prezident səviyyəsində verilən dəstək əlbətdə ki, onları həvəsləndirir və onların bəzi vaxtlarda rastlaşdığı problemləri aradan qaldırır. Belə problemlər var- bürokratiya, bəzi əngəllər, onların işlərinə mənasız müdaxilələr. Əlbətdə, Prezident tərəfindən onların inkişafına, sahibkarlara göztərilən dəstək onları da biznes sahəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət verməkdir.

Mən bir daha demək istəyirəm ki, sahibkarlığa dəstək ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edəcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətidir və yerli icra başçısı yerlərdə dövlət siyasətini aparan şəxsdir və o, dövlət siyasətindən kənarında heç bir iş görə bilməz. Ona görə də bir daha deyirəm, bütün icra başçıları bilsinlər, sahibkarları incidən cəzalandırılacaqdır. Onlardan qanunsuz tələbdə olan şəxslər öz cəzasını alacaqdır. Onlara yalnız kömək göstərmək lazımdır ki, öz işlərini daha da səmərəli şəkildə qura bilsinlər” deməsi də buna əyani sübutdur [13].

Sahibkarlığın inkişafında marketinq planlaşması və idarə olunması əsas rol oynayır. Marketinqin əsasları olaraq istehsal marketinqi hər bir məhsul və xidmət üzrə ixtisaslaşır. Marketinq planlaşmasında mənfəət gətirmək üçün ayrı-ayrı məhsulların bazarı öyrənilir və həmin bazarda məhsul və xidmətin hər birinin istehsal xərcləri nəzərdə tutulur. Sahibkarlığın funksional təyinatı daha çox resurs potensialın marketinq quruluşu ilə müəyyənləşir. Respublikada təbii resurslar maliyyə potensialı, onun xarici və daxili subyektlər üzrə formalaşması mənbələri, texnoloji quruluşu, fondlar və həmçinin amotizasiya ayırmaları, təsərrüfatçılıq fəaliyyətini formalaşdırır.

Maliyyə potensialı respublikaya gətirilən və yerli məhsulların satışı yolu ilə əldə edilən ümumi maliyyə potensialı hesabına formalaşır. Maliyyə potensialının əsas artım mənbəyi onun ixrac olunan məhsullar hesabına əldə etdiyi valyuta gəlirləri, həmçinin əhalinin investisiya məqsədi üçün yığıdıqları vəsait rol oynayır.

Respublikada daha çox fərdi formada yığım yolu ilə hüquqi şəxs və hüquqi şəxs yaratmayan sahibkarlıq üçün xüsusi vəsaitlər aparıcı rol oynamışdır. Dövlət büdcəsinin xəclənməsində iqtisadiyyatla bağlı xərclər, yerli büdcə gəlirləri və xərcləri, müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitləri, büdcədən kənar fondlar daxildir ki, bunların ayrı-ayrı və yaxud vahid proqram əsasında istifadəsi sahibkarlığın inkişafına maliyyə resursu kimi təsir edir.

Ona görə də hər bir ərazidə maliyyənin icmal balansı yaranır ki, buda forma və mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq sahibkarlıq ilə əhalinin məşğulluğu

tələbatının ödənilməsi üçün ehtiyat resursları rolunu oynayır. Qeyri-dövlət sektorunun investisiya göstəriciləri sahibkarlığın maliyyə imkanlarını müəyyən edir.

Cədvəl 2.10.

***Mülkiyyət növləri üzrə daxili və xarici mənbələrdən əsas kapitalla
yönəldilmiş investisiyalar***

		<i>Daxili investisiya</i>		<i>Xarici investisiya</i>	
		<i>Mln.manat</i>	<i>əvvəlki ilə nisbətən, faizlə</i>	<i>Mln.manat</i>	<i>əvvəlki ilə nisbətən, faizlə</i>
2000	Cəmi	460,3	130.8	507,5	85.9
	Dövlət mülkiyyəti	283,8	117.4	119,7	88.0
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	176,5	160.1	387,9	85.2
2005	Cəmi	2 104,9	155.4	3 665,0	102.0
	Dövlət mülkiyyəti	795,3	186.4	140,8	2.4 d.
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	1 309,6	141.1	3 524,2	99.7
2010	Cəmi	7499,2	116,6	2406,5	138,3
	Dövlət mülkiyyəti	5575,1	124,9	425,8	122,4
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	1924,1	97,8	1980,7	142,2
2011	Cəmi	10199,0	182,9	2600,1	106,4
	Dövlət mülkiyyəti	7315,6	129,3	609,3	141,0
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	2883,4	147,6	1990,8	99,0
2012	Cəmi	12148,4	119,1	3258,9	123,4
	Dövlət mülkiyyəti	8842,3	119,0	578,3	93,5
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	3306,1	112,9	2680,6	132,6
2013	Cəmi	13178,9	108,5	4672,0	142,4
	Dövlət mülkiyyəti	10037,5	112,8	609,9	104,8
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	3141,4	94,4	4062,0	150,5
	Cəmi	12715,0	96,5	4903,6	104,5

2014	Dövlət mülkiyyəti	8666,5	86,0	460,2	75,2
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	4048,5	128,4	4443,4	108,9
2015	Cəmi	9058,5	71,2	6898,5	138,1
	Dövlət mülkiyyəti	5002,8	56,6	813,4	173,4
	Qeyri dövlət mülkiyyəti	4055,7	98,3	6085,1	134,4

Mənbə: Azərbaycanda tikinti. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2016, səh. 139-140

Ümumiyyətlə, müstəqil Azərbaycana xarici investisiyaların axını ildən-ilə artaraq 2010-cu ildə 8,2 milyard ABŞ dolları həcminə çatmışdır. 1994-cü ildən 2010-cu ilə kimi iqtisadiyyatımız inkişafına bütün maliyyə mənbələrindən 83,4 milyard manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 54,4 milyard dolları xarici investisiyanın payına düşür. Investisiyaların 68,9 faizi iqtisadiyyata birbaşa şəkildə yönəldilmiş, eyni zamanda 33,1 milyard dollar və ya 60,9 faizi neft sənayesinin inkişafına sərf edilmişdir. 25 il ərzində ümumilikdə Azərbaycan İqtisadiyyatına 200 milyard manatdan çox investisiya qoyulmuşdur.

Sahibkarlığın inkişafı onun təşkili formalarının dinamikasına təsir edir. Hər bir iqtisadi inkişaf mərhələsində aparılan siyasətə uyğun olunan sahibkarlıq fəaliyyətinə təşkilati quruluş və onun marketinq strukturu formalaşır. Daha çox xarakterik cəhət özəlləşmə restruktizasiya sahibkarlıqla dövlət idarə etmə mexanizmləri arasında əlaqə formalarının təkmilləşməsi əsas rol oynayır. Özəlləşmə təcrübəsində dövlətsizləşdirmə, səhmdar cəmiyyəti, fermer təsərrüfatı müştərək müəssisə formasında inkişaf edir. Tətbiq olunan iqtisadi mexanizmlərdən asılı olaraq bu formaların rolu dəyişir və onların idarə olunması sahibkarlıq hüququ ilə əsaslandırılır və biznes planı uyğun reallaşır.

Sahibkarlıqda təşkilati struktur seqmentləşmənin əhatə dairəsi ilə ölçülür. Onun bazara çıxma qabiliyyəti, istehsal olunan məhsul və xidmətin gücü ilə ölçülür. Bazarda xüsusi çəkisinə görə daha çox yer tutmaq üçün hər bir sahibkar əmtəə və xidmətin çeşidinə, keyfiyyətinə və onun qiymətinə uyğun transformasiya proqramı hazırlayır. İlk növbədə sahibkarlıq fəaliyyəti, biznes planı və müvafiq lisenziya

(icazə) almaqla hüquqi status alır. Lisezniya və hüquqi status müvafiq nazirliklər tərəfindən funksional təyinatına uyğun fəaliyyətə verilir. Lisenziya hüququ ilə məhsulun keyfiyyəti arasında uzlaşmalar cari texnoloji proseslərin marketinqi və istehsalçıların seçimi ilə bağlıdır. Ona görə də sahibkarlıq fəaliyyətində nəzarət mexanizmi bazarın formalaşdırıcı tələbləri əsasında seçilir və qiymətləndirilir. İstehlak bazarının formalaşmasında dövlərin himayəçilik siyasəti formalaşdırılır. Dövlət azad bazar iqtisadiyyatı şəraiti yaratmaqla, mövcud bazar strukturunda sahələrarası komplekslik və sistemliyin reallaşması mühitini hazırlayır. Sahibkarlığın proqnozlaşdırılması makro səviyyəli prioritetlər və mikro proqramların tərtibi ilə reallaşır. Belə ki, sahibkarlıq proqramları ümumi daxili məhsulun artımı və onun tarazlığını təmin edən maddi resurların və maliyyə potensialının ekvivalent tarazlıq artımı ilə mümkündür. Ona görə də daxili bazarın qorunması konseptual baxımından daxili sahibkarlığın və iş yerlərinin açılması üçün nəzəri baxımından əsas verir. İdxala məhdudiyət qoyulmasının səhəti istehlakın özünün təkmilləşdirilməsinə maneçilik etməsi, xərclərin daha səmərəli avadanlıq və texnologiya ilə təmin olunmasına səbəb olur. Sahibkarlıqda daha səmərəli variant idxalla ixracın itkisinin arasından nisbətlərin və onların təkmilləşməsi ilə mümkündür.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatı təcrübəsi göstərir ki, müəyyən bir dövr üçün onların ticarət dövriyyəsində mənfi saldonun olması hətta daha çox daxili potensialın artmasına səbəb olur. O cümlədən, maya dəyəri dünya qiymətlərindən baha başa gələn məhsulların respublikada istehsalı həmin respublikada sahibkarlıq üçün əlverişli deyil. Ona görə də sahibkarlıqda daxili qiymətlərin dəyişməsi ölkədə bir sıra səbəblərdən meydana çıxır. Qloballaşan dünyada iqtisadi cəhətdən yoxsul ölkələrin olması kapital axını üçün inkişaf etmiş güclü kapitalı olan ölkələr üçün əlverişli rol oynayır. Respublikada resursların dünya qiymətindən ucuz olması, emissiya ölkələrinin resurs və investisiya mühiti üçün əlverişlidir. Bu zaman həmin ölkələr ikiqat gəlir əldə edirlər. Birinci emissiya hesabına valyuta ehtiyatlarını investisiya qoyub daha çox əmtəə və xidmət dövriyyəsində xarici valuta ilə olan haqq hesabları öz nəzarətində saxlayırlar. Digər

tərəfdən ucuz resurs potensialı hesabına maya dəyəri aşağı olan məhsul və xidmətlərin dünya qiymətləri hesabına reallaşmasına üstəlik gəlirləri mənimsəyirlər. Sahibkarlığın inkişafında daxili və xarici resursların arasındakı qiymət tənzimlənməsi dövlətin makroiqtisadi sahibkarlıq siyasəti və həmçinin maraqların qorunması tədbirləri rolunu oynayır.

Resurs potensialının ucuz olması əhalinin yoxsul olması ilə nəticələnir. İdxal və ixracın mühiti şəraitində gəlirlərin yenidən bölgüsü, ümumi iqtisadi potensialın xarici axınına səbəb olur. Bu meyillər dünya iqtisadi sistemində olduğu kimi daxili bazarda, sahibkarlığın respublika daxili sahə strukturunda və ərazi yerləşməsində baş verir və daha da dərinləşir.

Regionlar üzrə sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi resurs potensialına istehlak bazarına, regionun coğrafi mövqeyinə uyğun ixtisaslaşdıqda, o daha səmərəli struktur vahidi olaraq makroiqtisadi tarazlığı və məsrəflə səmərə arasında optimal nisbət tənzimləyir. Daha səmərəli struktur kimi regionun mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərinin formalaşmasında və istifadəsində iştirak payına görə ekvivalent nisbətlərin olması nəzərdə tutur.

Regionda sahibkarlığın səmərəsinin artırılması üçün klasterial inkişaf modelləri seçilməlidir. Klasterial deyəndə xammalın, kompleksləşdirici məhsulların və xidmətlərin tədarükçüləri, elmi-tədqiqat institutları, təhsil müəssisələri, bir sözlə sahənin rəqabətqabiliyyətini yüksəldən müəssisələrin zənciri başa düşülür. Klasterlər şaquli inteqrasiyanın mənfi xüsusiyyətlərinin azaltmaqla regionların dayanıqlı inkişafına səbəb olur [29 səh. 441].

Regionlar baxımından Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri klasterlərin formalaşması, təşəkkülü və inkişafı cəhətdən ən əlverişli mövqeyə malikdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün və təsərrüfat subyektlərinin gələcək sahibkarlıq fəaliyyətini daha da səmərəli formada qurmaları məqsədi ilə dövlət güzəştlərini özündə əks etdirən qanunlar qəbul edilməlidir.

Klasterlərin təşkili zamanı ölkə iqtisadiyyatı sahələrinin təqribən 10 “meqaklasterlərə ” ayrılması labütdür. Qeyd etdiyimiz meqaklasterlər maşınqayırma, yaxud emal sahələri; kimya sənayesi sahələri ; energetika; aqrar-sənaye kompleksi sahələri; tikinti-inşaat, tikinti-quraşdırma sahələri; kütləvi informasiya vasitələrinin müxtəlif sahələri; səhiyyə, kurort və turizm sahələri; kommersiya və xidmət sahələri; nəqliyyat sahələrindən ibarətdir.

Regionlararası komplekslərin və infrastrukturun yaradılması birgə müəssisələrin imkanlarını artırır. O cümlədən, maliyyə resurslarının assosiasiyalar və ittifaqlar üzrə birləşməsi məqsəd və resurs baxımından kompleks proqramlar əsasında ayrı-ayrı subeyklərin fəaliyyətini əlaqələndirmək yolu ilə normativlər meydana çıxır.

Regionlarda sahibkarlığın əmək istiqaməti olaraq fərdi əmək fəaliyyətinin artması xarakterik cəhətdir. Yerli sahibkarlıq fəaliyyəti ailə tələbatını ödəmək, həmçinin ən vacib məhsullar və xidmətin yerli əhaliyə və xarici ölkələrin vətəndaşlarına xidmət etməklə özünü biruzə verir.

Sahibkarlığın ayrı-ayrı regionlar və sosial demoqrafik qruplar üzrə ixtisaslaşması istiqamətləri, ərzaq bazarının formalaşması və xidmət sferasının artması ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan sahibkarlığın dünyada ixtisaslaşan seqmentlərə uyğun inkişafı əsas aşağıdakı istiqamətlərdə daha səmərəli variant kimi qəbul oluna bilər.

- fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin artması ilə emal sənayesini müştərək və dövlət formasına verməklə, fiziki şəxslərlə dövlət sahibkarlığı arasında müqavilələr əsasında təminat prinsipinə uyğun istehsal emal və bazarının istifadəsi sahəsində iş birliyi. Belə ki, pambıq istehsalı emalı və reallaşması miqyas etibarı ilə eyni olmayan fərdi və təşkilati əmək bölgüsünün sinxron əlaqəsi təminat sistemi ilə mümkündür.
- turizm sahəsində sahibkarlığın inkişafında fərdi istehsalçılar, beynəlxalq qurumlar və sahə üzrə müxtəlif sahibkarların məqsədli proqram əsasında birləşməsi.
- infrastruktur və xidmət sferasında icarə, kirayə və lizinq xidmətləri üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti istiqamətində.

- beynəlxalq biznes fəaliyyətlərinə qoşulmaqla respublikada əmtəə və xidmət istehlakının ixracı və rəqabət mühiti yaratmaq üçün idxalı strukturunu təkmilləşdirmək.

Fərdi sahibkarlıq rəqabət mühiti üçün prespektivdə dözümlü olmaya bilər. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün integrasiya prosesləri həm sahələr üzrə, həm də bir-birini tamamlayan eyni və oxşar texnologiyalar üzrə baş verməlidir. Respublikada kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti üçün dövlərin sahibkarlığa yardım məqsədi ilə maliyyə və texniki lizinq xidməti və həmçinin xüsusi sahibkarlığa əsaslanan, müştərək və xarici firmalar tərəfindən təşkil olunan emal sənayesinə infrastruktur istehsal və sosial obyektlərinin artmasına, turizm və beynəlxalq tranzit məqsədləri üçün yükdaşıma, servis və ictimai iaşə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas inkişafı üçün əsas vardır.

Respublikada neft, qaz ixracatı, tranzit yük daşımalarına qoşulan şirkətlərin artması və respublikada təhsil və səhiyyə müəssisələrinin dünya standartlarına uyğun transformasiya üçün ayrılan xarici vəsaitlərin artması respublikada yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olacaqdır.

Sahibkarların inkişaf istiqamətləri müəyyən güzəştlər, kredit faizi ilə tənzimlənir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı doqquz vergi formasının səkkizindən azad olub, ancaq torpaq vergisi tətbiq olunmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalına stimulyaradır. Respublikada xammalın emalı üzrə sahibkarlığın inkişafı prioritet istiqamətdir. Kiçik sahibkarlıq üçün ölkənin ehtiyat fondu və neft fondundan qısamüddətli kreditlər ayırmaqla xammaldan istifadəni daha da artırmaq mümkündür. Bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının xammal əvəzinə hazır məhsul formasında ixracatı istiqamətində sahibkarlığa stimulyaradan güzəştlər və uzunmüddətli kredirlər yaxud dövlət proqramları əsasında yardımlar tətbiq etmək yolu ilə ayrı-ayrı ərazilərdə müəssisələr artırmaq olar. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının sahibkarlıq imkanları ilə inkişaf templəri təkmilləşdirməklə mümkündür. Əgər müvafiq tədbirlər həyata keçirilərsə aşağıdakı hədəflərə nail olunması təmin edilə bilər.

- iqtisadi tənziplənmənin alət və mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi
- ölkə iqtisadi potensialının gücləndirilməsi və onun daha dolğun reallaşdırılması;
- milli iqtisadi rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi və onun intellektual-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi. İqtisadiyyatın difersifikasiyasının davam etdirilməsi və optimal iqtisadi strukturun təmin edilməsi;
- sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün biznes mühitin daha da təkmilləşdirilməsi;
- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, əhalinin keyfiyyətli kommunal xidmətlərə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi;

Sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial yükü onun ölkədə resursların tələbata uyğun olaraq istehsalı və istehlaka uyğun olaraq müdafiə tədbirləri olan əmək haqqı, gəlirlər, ödəmələr və sosial müavinətlər sistemində rol oynamasıdır.

III FƏSİL. SAHİBKARLIĞIN SOSIAL-İQTİSADI ASPEKTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Sahibkarlıq gəlirlərinin artması məqsədi ilə təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Əhalinin gəlirləri rifahın əsas dominantı bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal, bölgü və idarəetmə səmərəsi rolunu oynamaqla iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa təsir edir, sahibkarlığın stimullaşmasına şərait yaradır. Sahibkarlığın son məqsədi onun kommersiya obyektinə kimi gəlirləri ilə ölçülür. Gəlir anyalığı yeni yaradılan məhsul və xidmətin dəyəri ilə ölçülür. Gəlirlərdən istehlak xərclərini çıxdıqdan sonra əldə olunan qalığa dəyər, istehlak üçün yeni xərclərə isə maliyyə əsas rolunu oynayır. Gəlirlər, formalaşma mənbələri və istifadə istiqamətləri geniş aspektdə öyrənilib [27].

Gəlirlərin iqtisadi subyektlər üzrə formalaşması mülkiyyətin miqyası, onun istifadə səmərəsi həmçinin forma və xarakteri ilə artır və istifadə olunur. Dövlət gəlirləri dövlətin iqtisadi inkişafının nəticəsi və amili olmaqla iqtisadi tədbirlərin maliyyə əsaslarını təşkil edir. Dövlət gəlirlərinin formalaşması mənbələri xalis sahibkarlığın səmərəli təşkili və artırılması yolları təşkil edir.

Dövlət gəlirlərinin sosial statusu hər bir nəfərin və qrupun bu gəlirlərdən istifadəsi qanunauyğunluqları reallaşır. Təbii ki, gəlirlər yaradılır, istehsal olunur və məhdud olduğu üçün onun bölgüsü də müəyyən meyar və göstəricilər ilə, prinsiplər və normativlərə uyğun stimullar və tənzimləmə rıçaqları üzərində qruplaşır. Bu göstərilən aspektlər son nəticədə gəlirlərin sosial səmərəsini, onun iqtisadi artımda rolu və rifahının yüksəldilməsində səmərəsini ifadə edir.

Dövlət gəlirləri istehsal prosesində yaranır, onun dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətində olan sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunan məhsul və

xidmətlərin dəyərinin sahibkarlar və dövlət arasında bölgüsü nəticəsində baş verir. Hər bir subyektin gəlirləri həmin subyektlərin gəlirlərin yaranmasında iştirak payını nəzərə almaq və həmçinin subyektlərin səlahiyyətləri və vəzifələrini təmin edən resurs potensialını formalaşdırmaq məqsədini reallaşdırmağa çatan vəsait hədəf olaraq konseptual inkişafın əsas istiqamətləridir.

Sahibkar gəlirlərinin bölgüsü dövlətlə müəssisə daxili yığım və istehlak məqsədləri üçün əmək haqqı və əmək haqqına əlavələr şəklində, dövlət büdcəsində ödəmələr üçün istifadə olunur. Sahibkar gəlirləri sosial müdafiə fonduna, dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə müxtəlif vergilər yolu ilə bölünür. Əldə olunmuş gəlirlərin subyektlər arasında əmtəə və xidmət mübadiləsi yolu ilə bölünür. Beləliklə, hər bir subyektin gəlirləri özünəməxsus mənbələr hesabına formalaşır. Təbii ki, bu mənbələr ümumi olsa da, onların ödəmə dairəsi və potensialın intensiv istifadəsi uyğun gəlirlərin həcmi onun dinamikasını yaradır. Cari xərclər perspektiv gəlirlərin mənbəyini və amilini təşkil edir. Ona görə də hər bir sahibkar subyekti bazar rəqabəti şəraitində davamlı inkişaf meyillərini saxlamaq üçün özünün xərc strukturunu ehtimal nisbətlərdə bölməklə canlı əmək məsrəfləri və yığım üçün, həm də özünü sıx ortalamaq üçün müəyyən istiqamətlər seçir. Sahibkar gəlirləri istehsal yönlü və istehlak xarakterli nisbətlərin müəyyən normativlər və istehsal, istehlak tələbatları arasında dəyişmə dinamikasına uyğun qərarlar qəbul etməklə özünü idarə edir. Gəlirlərin formalaşması sahibkarlığın özünün inkişaf meyillərini formalaşdırır, onun fəaliyyəti üçün maliyyə mənbələrini təmin etməklə mərkəzləşdirilmiş və yerli büdcələrin gəlir hissəsinin, əhali gəlirinin formalaşmasında aparıcı mənbə rolunu oynayır. Artıq makro səviyyədə ümumi daxili məhsulun 74%-nin özəl sektor tərəfindən formalaşması, əhali gəlirlərinin tərkibində sahibkarlıq gəlirlərinin əmək haqqı və transfert gəlirlərindən yuxarı olması və bu meylin dinamikası bütövlükdə gəlirlərin və sahibkarlığın birbaşa və dolayısı əlaqəsini inkişaf etdirir. Sahibkarlıq gəlirlərinin artması, sahibkarların sayının artması, onların bazara uyğun maddi nemətlər və xidmət istehsalının reallaşması, həmçinin əhalinin rifahının yüksəldilməsi tələbləri ilə bağlı olaraq dəyişir. Sahibkarlıq gəlirləri respublikada

həyata keçirilən islahatlar və bu islahatların sosial nəticələri ilə əlaqəlidir. Belə ki, torpaq islahatları, özəlləşdirmənin ilkin və sonrakı mərhələləri sahibkarlıq gəlirlərinin artımı üçün ilkin mənbəə olmaqla sonrakı varidatın əsasını təşkil edir. Ev təsərrüfatında pul gəlirlərinin quruluşu əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında xarakterindən asılı olmayaraq əmək və sosial gəlirlərin nisbətərini müəyyən edir ki, bu da əhalinin gəlirlərə görə qütbləşməsini, qiymətləndirməsini və bu nisbətlərin sonrakı tənzimlənməsi üçün bölgü qaydalarını normativ vergi bazasını təkmilləşdirməyə kömək edir. Belə ki, sosial transfertlərin artırılması üçün sahibkarlıq gəlirlərinin tam uçotu, vergidən qaçma hallarını azaltmaq, əmək gəlirlərinin düzgün hesablanması və onların vergiyə cəlb olunması qaydalarını daima təkmilləşdirirlər.

Cədvəl 3.1.

Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatının pul gəlirlərinin quruluşu

	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər	101	102	103	104	105	106	107	108	109
O cümlədən	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Əmək gəlirləri	69,3	35,4	35,6	53,6	59,8	58,0	58,6	59,1	59,1
Sosial transfertlər	17,7	5,8	7,9	11,6	15,1	16,9	16,1	16,0	15,8
Kənd təsərrüfatı məhsulları satışından gəlirlər	7,5	16,7	18,2	18,6	14,0	13,8	13,9	13,3	13,4
Digər gəlirlər	10,5	42,5	38,3	16,2	11,1	11,3	11,4	11,6	11,7

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2011. Səh. 169; 2016. Səh. 171

Sosial transfertlərin artırılması üçün sosial müdafiə fonduna tutulan məcburi sığorta ödəmələrini artırmaq və büdcədən ayrılan transfert gəlirlərinin optimal normativlər bazası əsasında təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Sosial transfertlər heç də gəlirlərin transfert məqsədi ilə istifadəsi üçün deyil, müəyyən yaşayış həddinin saxlanması üçün mənbəələr rolunu oynadığı üçün

mərkəzləşdirilmiş büdcə, sahibkarlıq gəlirlərini bu məqsədə yönəltmək metodikasını təkmilləşdirmək zəruriyyətini meydana çıxır. Ev təsərrüfatlarında pul gəlirlərinin quruluşu aşağıdakı statistik rəqəmlərlə ifadə olunur.

Sahibkarlığın inkişaf istiqamətində uyğun olaraq gəlirlərinin artımı və onun strukturunda dəyişmələr gəlirlərinin xarakterini müəyyən edir. Belə ki, əmək gəlirləri və sahibkarlığın sosial müdafiə xərcləri əhali gəlirlərinin formalaşmasına səbəb olur. Sahibkarların gəlirlərinin yaranması mülkiyyətdə olan resursların səmərəli istifadə edilməsi və dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri ilə müəyyənləşir. Əmlakın və fəaliyyətin nəticələri, biznes planları bazarda qərarlaşan qiymətlə əldə olunan məhsulun dəyəri hesablanır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olduğu üçün ondan əldə edilən gəlirlərdən dövlətə ayrılan mövcud qanunvericiliklə və dərəcələrə uyğun vergilər verməklə dövlət yerli büdcələrini və sosial müdafiə fondunun məcburi sığorta hissəsini doldurur. Bu ayrımaların sahibkarda qalan hissəsinin çox olması onun gəlirlərinin sonrakı artımına stimül yaradır. Sahibkarlar həmin gəlirlərdən istehsalın və xidmətin genişlənməsi yeni avadanlıqların və iş qüvvəsinin cəlb edilməsi restruktizasiya məsrəfləri üçün öz resursları hesabına fəaliyyətini genişləndirir. Ona görə də bəzi sahibkarların hüquqi şəxs kimi gəlir vergisinə, əlavə dəyər, əmlak və fiziki şəxslərin gəlir vergisinə cəlb olunması dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirlərini formalaşdırır.

Əmək gəlirlərinin formalaşmasında bölgü sisteminin və ayrı-ayrı sahələr üzrə sahibkarlıq fəaliyyətlərinin differensiasiyası həmin sahələrin məhsullarının reallaşmasından əldə olunan gəlirlərlə ölçülür. Ona görə də sahibkarlıq fəaliyyətində əmək haqqı və gəlirlərin differensiasiyası uyğun olaraq istehlak differensiasiyasını yaratdığı üçün sahibkarlığın özünün prespektiv inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirir. O cümlədən iş yerlərinə tələbat o sahələrə fəaliyyəti artırır ki, həmin sahələrdə əldə olunan gəlirlər və srimullar digərlərinə nisbətən üstün olur. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı sahələr üzrə aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapır.

Cədvəl 3.2.**2015-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı, manatla**

<i>Fəaliyyət növlərinin adı</i>	<i>Cəmi</i>	<i>O cümlədən</i>	
		<i>Dövlət</i>	<i>Qeyri-dövlət</i>
Ölkə iqtisadiyyatı üzrə	466,9	360,4	617,4
O cümlədən, kənd təsər, meşə təsər və balıqçılıq	245,8	194,2	331,2
Mədəncıxarma sənayəsi	2171,1	1098,8	3078,7
Emal sənayesi	527,9	548,1	523,0
Elektrik enerjisi, su, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	846,5	805,3	1452,1
Tikinti	677,7	497,1	740,4
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	378,1	248,7	378,8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	464,6	692,9	458,4
Nəqliyyat anbar təsərrüfatı	575,8	528,3	697,9
İnformasiya və rabitə	747,2	541,6	1074,8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1210,9	1494,9	1172,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	308,2	266,8	383,3
Dövlət idarə etməsi və müdafiə sosial təminatı vəzifələri	494,7	518,1	188,7
Təhsil	301,1	298,0	421,6
Səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	204,2	196,2	310,2
Digər kommunal sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	441,9	508,2	431,7

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2016, səh 154.

Cədvəldən göründüyü kimi, dövlət sektorunda əmək haqqının səviyyəsi, qeyri-dövlət sektoruna nisbətən bütün iqtisadiyyat üzrə 2,5 dəfə aşağı düşür. Orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin dinamikası dövlət və qeyri-dövlət sektorunda müxtəlif amillərdən asılı olsada, onun artım tempinin inteqral və xüsusi faydalılıqla bağlılığı hər bir sahibkarın məhsuldarlığı ixracatyönlü məhsulların istehsalı ilə bağlıdır. Qeyri-dövlət sektorunda əmək haqqı müqavilə əsasında görülən işlərin bazar dəyəri ilə

ölçülür. Əmək birjalarında, əmtəə və xidmət bazarında hər bir fəaliyyət növünün gördüyü işin xarakterinə uyğun həmin işə tələb və xidməti formalaşır. Ona görə də, qeyri-dövlət sektorunda əmək haqqının formalaşması, dinamikası daha çevik olub həyat və yaşayış dəyərinin dəyişən qiymətini nəzərə alır. Minimum əmək haqqı birja və aylıq gəlirlərə tələbat müəyyən məhsul və xidmət məcmuunu ödəmək üçün zəruri olan məhsullar və xidmətlərlə ölçülür.

Dövlət sektorunda əmək haqqının dəyişməsi ədalətli bir prosesdir. Onun artırılmasında minimum əmək haqqının artım dinamikası əsas rol oynadığı və dövlətin daha çox monetar siyasəti ilə bağlı olduğu üçün tənzimlənən bir prosesdir. Həmçinin dövlətin əmək haqqı siyasəti qeyri-dövlət sektorunda da əmək haqqının dinamikasına uyğun təsir edir. Qeyri dövlət sektorları öz əmək haqqı, muzzdu əmək formalarında və maliyyə əsaslarında dövlətin uyğun əmək üzrə əmək haqqı xərclərinin əsas götürməklə daha çox stimül yaratmaq üçün müəyyən göstəricilər proqnozlaşdırırlar.

Qeyri-dövlət sektorunun əmək prosesində sərbəstliyi, məhsulu, xidmətin çeşidi və keyfiyyətində fəallığı, son nəticədə əmək haqqı siyasətində daha çevik dəyişmə imkanlar əldə edir.

Əmək haqqının differensiyası sahələrin və fəaliyyət növünün xarakteri ilə onun təşkilində sərflə olunan əməyin kəmiyyət və keyfiyyətində formalaşan fərqlər də özünü göstərir.

Əmək haqqı gəlirləri sahibkarlıq fəaliyyətində stimül yaratmaqla həmin fəaliyyətin nəticəsinə təsir edir. Belə ki, hər bir sahibkar menecment olaraq öz gəlirlərini özəlləşdirmək yolu ilə sonrakı inkişaf üçün canlı və cansız əmək məhsulları alır, onun istifadəsinin təşkili formalarını hazırlayır. Bu tərəflər kompleks halında bazarın tələb və təklifinə uyğun müəyyən məhdudiyətlər və tələblər əsasında baş verir.

Hər bir sahibkar heç vaxt bütün gəlirini əmək haqqı və ona əlavələr şəklində öz işçilərinə verməz. Heç bir işçi də özünün marağını, yaşayış üçün zəruri olan məhsulları əldə etmək imkanlarından (əgər bu varsa) etiraz edib, öz maddi və mənəvi nemətləri əldə etmək üçün verilən əmək haqqı ilə razılaşa bilməz. Ona görə əmək bazarının əsas tələbləri, onun maddi və sosial tələbləri hər bir fərdin və əmək haqqı ödənişində öz manevrini və qərar qəbulunu formalaşdırır.

Əmək haqqının formalaşmasının ilkin şərti bazarda ortaya çıxan əmək resursları, hər bir əmək resursunun müəyyən zamanda istehsal etmək və xidmət göstərmək qabiliyyətidir. Digər amillər çoxluğu əməyin reallaşması, onun maddiləşməsi üçün sahibkarların sayı, onların təqdim etdikləri iş yerləri və hər birinin təqdim etdiyi əmək haqqı və əlavə olaraq sosial güzəştlər təşkil edir. Üçüncü amil isə işçilərin əmək haqqı tələbinə təsir edən mühit, yəni əmək prosesindən kənarında formalaşan məcmuu istehlak, onun özünün və ailəsinin minimum yaşayış tərzinin formalaşması, onun daima inkişafı üçün təsir edən xarici mühit və ümumi həyat qiymətləridir.

Sahibkarlıq gəlirlərinin əhali gəlirlərində rolu fərdi fəaliyyətlik məhsullarının natural formada əhalinin, ailənin və fərdin tələbatının ödənilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də gəlirlər xarakteri və məzmunu etibarlı ilə istehlak məqsədini və yığıcı rolunu oynadığını nəzərə alıb. Əhali gəlirlərinin sahibkarlıqla əlaqəsi daha çox ailə gəlirlərində öz təzahürünü tapır. Ailənin özü təsərrüfat fəaliyyəti olaraq sahibkarlıq yaratmadan özü istehsal subyekti kimi gəlir yaradır. Öz tələbatını ödəməklə yanaşı məhsulu və xidməti reallaşdırmaqla digər ehtiyatlarını ödəyir. Bu gəlirlərin qiymətləndirilməsi və ümumi daxili məhsulun həcmində xüsusi çəkisinin müəyyənləşdirilməsi metodiki baxımdan və uçot üçün əhəmiyyətli göstəricidir. Real iqtisadi potensialın qiymətləndirmək, dövlətin sosial ünvanlı siyasətini hazırlamaq həyat səviyyəsini bütöv və hərtərəfli ölçmək üçün məhz iqtisadi dövriyyənin istehsal və istehlak fazasından keçən prosesləri qiymətləndirmək əsas göstərici olaraq gəlirlərin görünməyən hissəsinin qiymətləndirməyə imkan verir.

Sahibkarlıq inkişaf etdikcə onların ailə gəlirlərinin formalaşmasına təsiri bir başa və dolayısı yolla ödənilir. Sahibkar istehlakçı kimi özünün müəyyən tələbatın bilavasitə istehsal etdiyi məhsul yaxud xidmətlə ödəyir. Digərlərinin tələbini ödəməklə əldə etdiyi kəsirlə özünün yaşayışını təmin edir. Məhz bu məhsulların gəlir kimi qəbul edilməsi və qiymətləndirilməsi metodiki cəhətdən çətin olsa da, onun sorğu yolu, yaxud istehlak həcmi ilə istehsal həcmi müqayisə etmək və yaxud əhalidə olan əmlakın düzgün uçotu və onların gəlir gətirmək qabiliyyətini nəzərə almaqla real gəlirlər haqqında informasiya toplamaq və onun təhlilini aparmaq olar. Ailə gəlirləri sahibkar subyektini kimi aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır.

- Sahibkarlıq fəaliyyəti kimi hüquqi şəxs yaratmadan istehsal və istehlak olunan məhsullar və xidmət növləri ilə;
- Ailədə əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərin fərdi təsərrüfatda istehsal etdikləri məhsullar və xidmətlərin təşkili yolu ilə;
- Ailə üzvlərinin sahibkarların və xidmət sferalarında muzzdlu əmək və müqavilə yolu ilə işin nəticəsindən asılı olaraq gəlir əldə etməklə;
- Ailə üzvlərinin sahibkarların və xidmət sferasında muzzdlu əmək və müqavilə yolu ilə işin nəticəsindən asılı olaraq gəlir əldə etməklə;
- Hər bir ailənin digər ailə gəlirlərindən qohumluq, maddi yardım və xidmət göstərilməsi ilə verilən hallarda.

Bütün gəlirlər forma və mənbəsindən asılı olmayaraq sahibkarlığın növlərinin seçilməsi üçün hər bir fərdi əmək davranışından asılı olaraq formalaşır. Əhali gəlirlərinin və sahibkarlıq gəlirlərinin artması üçün iqtisadi potensialın artımı, sahibkarlığın özünün imkanları və dövlətin iqtisadi mexanizmləri vasitəsi ilə baş verir. Daha çox xarakterik cəhət dövlətin sahibkarlığa kömək məqsədi ilə verilən güzəştli kreditlər, yaxud sahibkarların və fiziki şəxslərin xüsusi vəsaitləri hesabına yaradılan kredit ittifaqlarının, yaxud fondların vasitəsi ilə göstərilən yardımlar təşkil edir.

Sahibkarlığa maliyyə yardımı tətbiq olunan vergi sistemi ilə də onun daxili vəsaitlərinin hesabına öz fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan verir. Sahibkarlığa kömək məqsədi ilə də daha çox borcların silinməsi, debitor və kreditor borcların verilməsində kanikul verilməsi halları tətbiq olunur ki, bu da öz növbəsində sahibkarlara şərait yaradır ki, özünün fəaliyyəti üçün bazanı möhkəmlətsin. Sahibkarlıq gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmayan hissəsinin artırılması, sadələşdirilmiş vergi formasının tətbiq edilməsi, bəzi regionlara kreditlərin daha ucuz faizlə və ünvanlı verilməsi, dövlət tərəfindən məhsulun alınması, ixracatı üçün təminat verilməsi halları və mexanizmləri gəlirlərin artırılması, iqtisadi potensialın daha çevik iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Respublikada ixracat vergisinin tətbiq olunmasını müəyyən mənada sahibkarların fəaliyyətinə maliyyə dayağı olsa da onun prespektivdə tətbiqi və onun differensial yanaşma metodikası respublikada sahibkarlıq gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş gəlir və xərc strukturu ilə əlaqəsinin möhkəmlədə bilər.

Gəlirlərin artırılması həm xəclərin aşağı salınması , həm də məshuldarlığın artımı ilə bağlıdır. Belə ki, məhsuldarlıq rəqabət mühitində əldə olunan əhatə dairəsi bazarda genişlənir və sahibkarlığın aspektləri üfüqi yeni marketinq strukturu, şaquli yəni sahə və ərazi, həm də sahibkarlıq növü üzrə artır.

Sahibkarlar öz gəlirlərinin idarə edilməsində xüsusi maraqlar üzərində fəaliyyətini proqnozlaşdırırlarsa, əhali gəlirlərini artırmaq üçün müəyyən əmək xarakterinə uyğun iş yerləri, məhsuldar əmək növü, həmçinin özünün daxili resurslarının səmərəli istifadə etmək yolları axtarırlar.

Əhali gəlirlərinin tərkib hissəsi olan transfert gəlirləri birbaşa olmasa da dolayısı yolla dövlət gəlirləri və həmçinin müəssisə və təşkilatların gəlirləri ilə bağlıdır. Sahibkarların səmərəli fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş gəlirləri artırmaqla, trasfert gəlirləri üçün əmək haqqına uyğun pensiya məbləği yaradır, həm də müavinət sistemini təkmilləşdirir. Əhalinin gəlirlərinin tərkibi dövlət gəlirlərinin bölgü sistemi,

onun transfert xərclərinin strukturu, sosial müdafiə və büdcədən ayrılan vəsaitlərin nisbətini müəyyənləşdirir.

Transfert gəlirlərinin bölgüsü sahibkarlığın stimullaşdırılmasına zidd olaraq tərbiq edilməmişdir. Bu baxımdan transfert gəlirlərinin əsas məqsədi yaşayış minimumu üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri təmin dən alıcılıq qabiliyyətinə uyğun artmalıdır. Təbii ki, transfert gəlirlərinin formalaşmasının əsas mənbəyi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sahibkarlıq gəlirlərinin bölgüsü və yenidən bölgüsündən əldə olunan gəlirlər vasitəsi ilə formalaşır.

Transfert gəlirləri əmək gəlirlərinin differensiasiyasını pozmamalıdır. Transfert gəlirlərinin hamı üçün bərabər hissəsi, onun yaşayış minimumuna ekvivalent olan alıcılıq qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu minimumdan yuxarı səviyyədə gəlir əldə etmək üçün stimullar yaradılır. Yəni gəlirlərin artması ilə yanaşı sahibkarlıq gəlirlərinin, əmək gəlirlərinin də artması gözlənilməlidir.

Əmək gəlirlərinin differensiasiyası, sahələr özrə peşə və əməyin faydalılığı ilə müəyyənləşdikcə onun artırılmasında əməyin xarakterinin və onun məhsuldarlığının inkişafına şərait yaradır. Əmək gəlirlərinin dövlət sahibkarlıq gəlirlərdən asıllığı xətti korrelyasiya asıllıqları ilə ifadə olunur.

$$Y = ax + vx,$$

Burada Y - əhali gəlirləri

X – dövlət və sahibkarlıq gəlirləri

a_1 , b_1 elastiklik əmsallarıdır. Əhalinin gəlirlərinin artması həmçinin sahibkarlığın əmtəə və xidmət bazarında rolu ilə onun bazara qoyduğu əmtəə çoxluğu ilə ifadə olunur.

Əmək gəlirləri həmçinin xaraktercə əməklə bağlı olan stimullar sistemini təkmilləşdirir. O cümlədən, sahibkarlar stimullar yaratmaq üçün sosial transfertlər yaradır, mənzil kommunikasiya və infrastruktura yaradır. Müəssisələr öz gəlirləri

hesabına işçilərin sosial müdafiə tədbirlərini həyata keçirir. Əhali gəlirləri dövlət gəlirlərinin, bələdiyyə və müəssisə gəlirlərinin məcmuu maliyyə balansını özündə birləşdirir.

3.2. Sahibkarlığın istehsal bazarının təkmilləşdirilməsi

Sahibkarlığın əsas məqsədi olaraq istehlak bazarının əmtəə və xidmət istiqamətləri ilə doldurulması və marketinq strukturunun təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehlak bazarı daxili istehlak və idxal yolu ilə formalaşır. İstehlakçılar üçün əmtəə və xidmət təklifinin həcmi və strukturu onların imkanları və davranışına uyğun olduqda istehlak bazarının səmərəsi meydana çıxır. Ona görə də səmərəli istehlak bazarı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbatın ödənilməsi dərəcəsinin yüksəldilməsi yolları ilə təşkil olunur. Səmərəli istehlak bazarında istənilən dəyişmə (artım, qiymət, marketinq və s.) əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir etməlidir. Ona görə də istehlak bazarının təkmilləşməsinin sahibkarlıqla əlaqəsi və qiymətləndirilməsi birbaşa və dolayısı yolla istehlakçı davranışının qiymətləndirilməsi yolu ilə mümkün ola bilər.

İstehlak bazarı dinamik dəyişən proses olmaqla əmtəə və xidmət bazarı ilə müəyyənləşir. İstehsal strukturu əmtəə və xidmət bazarının marketinq strukturunu müəyyən edir. Bu strukturun təkmilləşməsi əhalinin tələbat sistemi və əhalinin gəlirləri ilə bağlıdır. Sahibkarlıq ikiqat təsir müstəvisindən çıxış edir. Bir tərəfdən bazarın marketinqi və uyğun əmtəə xidmətlərin dəyişməsinə müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən bazar tələbinə uyğun istehsal həcmi və onun strukturunu təkmilləşdirdikcə gəlirlərin bütün forma və mənbələrini dəyişməklə alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə müəyyənləşdirir.

İstehlak bazarının tələbi idxal və ixracla formalaşır. İstehlak bazarında xarici malların gətirilməsi və reallaşması sahibkarlıq fəaliyyəti olmaqla, bütövlükdə sahibkarlıq mühitini formalaşdırır.

Sahibkarların istehlak bazarına təsiri bölgü sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu baş verir. Belə ki, gəlirlərin artırılmasına təsir etməklə öz məhsullarının reallaşmasına alıcılıq qabiliyyəti ilə təsir edir. Ona görə də istehsal həmçinin artımı ilə yanaşı, onun bölgüyə gedən hissəsi reallaşan hissə üçün ekvivalent dəyər rollunu oynayır. Əgər bu nisbətlər düzgün “optimal” olmazsa onda məhsul ehtiyatlarının yaranması, yaxud infilyasiya və yaxud son nəticədə həmin istehsal növünün başqası ilə əvəz olunmasını tələb edir.

İstehlak bazarının seqmentləşməsi əhalinin istehlak prioritetləri ilə müəyyənləşir. Əhalinin istehlak prioritetləri ailə tərkibinin və onların gəlirləri tələbatın ödənilmə dərəcəsinin səviyyəsi ilə ölçülür. Tələbatın ödənilmə dərəcəsi iqtisadiyyatı şəraitində nisbi kəmiyyətdir. Onun ölçülməsi planlı təsərrüfat sistemindən fərqli olmalıdır. Ona görə də tələbat meyarı olaraq fizioloji normalara uyğun olan əmtəə çoxluğu daxil olmaqla istehlak bazarın bütün əhali üçün əmtəə və xidmət təklifin meyar qəbul etmək olar. Dünya ölkələrinin hər birində istehsal strukturuna və səmərəli əmtəə təklifinə uyğun olaraq fizioloji tələbatı ödəyən əmtəə xidmət çoxluğu müxtəlif çeşiddən olan mallarla tərtib olunur. Belə ki, istehlak bazarının nominal səviyyəsi əhalinin bütün təbəqələrini onların qütbləşmə səviyyəsini təmin edən əmtəə və xidmətlərin çeşidini və keyfiyyətini nəzərə alan istehlak seqmentləri üzrə tərtib olunur və resursların əvəz edilməsi halları qiymətlənir [17].

Ət və ət məhsullarının ehtiyatları, onlardan istifadə edilməsi ət bazarında əhalinin təminat səviyyəsini göstərir. Əgər ət məhsullarının dəyərinin əhali gəlirlərində xüsusi çəkisi və bütövlükdə ərzaq məhsullarında xüsusi çəkisi müəyyən normativlərdən aşağıdırsa, onda istənilən gəlir dəyişməsi həmin məhsulların əldə edilməsinə xərclənəcək.

Cədvəl 3.3.-dən göründüyü kimi, ət istehsalı 1995-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə artmışdır. Amma ət istehlakının adambaşına düşən səviyyəsi bir sıra ölkələrdən xeyli aşağıdır. Onun səviyyəsi təbii ki, ət ehtiyatlarının artırılması həcmi ortalığa çıxarır. Son dövrlərdə respublikada ət istehsalının artımında özəl sektorun və xüsusi

təsərrüfatın hesabına istehsal olunan ət və ət məhsulları bazarın əsas rolunu oynayır. Quş əti istehsalı da ət bazarındakı təklifin daxili imkanlar hesabına ödənilməsi ilə əvəz olunur.

Cədvəl 3.3.

Ət və ət məhsullarının ehtiyatları və onlardan istifadə edilməsi (min ton)

	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Ehtiyatlar, ilin əvvəlinə olan ehtiyatlar	2,6	6,6	6,9	8,8	7,9	10,0	9,9	9,3
İstehsal	82,0	108,7	149,6	253,7	276,0	286,9	291,2	298,6
İdxal	31,9	33,0	37,1	36,1	26,5	25,1	25,4	17,6
Cəmi istifadə	116,5	148,3	193,6	298,6	310,4	322,0	326,5	325,5
Ərzaq məhsullarının istehsalına istifadə edilmişdir	-	-	-	3,7	6,6	5,8	7,6	7,2
Qeyri-ərzaq məhsulların istehsalına istifadə edilmişdir.	0,0	1,6	-	0,1	-	-	-	-
İxrac	-	-	0,6	1,5	1,9	1,6	1,4	0,8
İtkilər	-	-	-	1,8	1,4	1,6	1,6	1,4
Birbaşa istifadə edilmişdir	112,7	138,9	184,2	286,1	310,4	322,0	326,5	325,5
İlin axırına olan qalıq	3,2	6,7	7,3	9,1	10,0	9,9	9,3	4,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Azərbaycan Respublikası Dövlər Statistika Komitəsi, 2011. Səh. 51; 2016. Səh. 499.

Makro səviyyədə əhalinin istehlakının strukturunda ərzaq məhsullarına tələbatın ödənilməsi nəticəsində qeyri-ərzaq və xidmətə ehtiyac çoxalır. Ona görə də hər bir məhsul və xidmətin istehsalına cəht həmin məhsula olan tələbin bazar dinamikasından asılı olaraq formalaşması baş verir. Eyni məhsulun çeşidi marketing paylaşması predmeti olmaqla istehsal mədəniyyətinin təkmilləşməsi, onun məhsuldarlığının artırılması ilə qiymətini aşağı salıb yeni tələb əyrisinin formalaşdırılması halı ilə rastlaşır. Ona görə də birbaşa tələb əyrisinə yönüm dinamikası hər bir menecment funksiyasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində

bazar tələbinin dəyişmə meyli sahibkarlığın profilini, onun məqsədini gəlir gətirmək olduğu üçün daha çox tələb olunan sahələr və yaxud məhsullar üzrə ixtisaslaşır. Bu da son nəticədə təklifin artması ilə həmin məhsulun tələbindən artıqlığına və qiymətin aşağı düşməsinə səbəb olur. Onda gəlirlərin formalaşması və artımının əsas amili olan qiymətin dəyişməsi nəticəsində, sahibkar yeni çeşiddə məhsul və xidmət növləri axtarır. Əhalinin makroiqtisadi xərc strukturu ev təsərrüfatına görə aşağıdakı nisbətdə dəyişir.

Cədvəl 3.4.

Əhalinin istehlak xərcləri

<i>İstehlak xərcləri</i>	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi	101	102	103	104	105	106	107	108	109
O cümlədən ərzağa	53,4	76,0	66,3	53,7	48,2	43,2	41,5	40,7	40,5
Qeyri ərzaq məhsullarının alınması	36,4	17,1	23,2	15,6	15,2	16,2	17,1	17,4	17,3
Alkoqollu içkilərə	1,3	0,5	1,2	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Xidmətə	8,9	6,0	9,3	30,1	36,1	40,1	40,9	41,4	41,7

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərdib edilib.

Əhali istehlakı bazarı formalaşdıran mənbələr hesabına olduğu və bu mənbələrin dəyişmə dinamikası daxili istehsal və daxili mənbələri hesabına formalaşdığı üçün əmtəə dövriyyəsinə əhalinin istehlak strukturu ilə müqayisə edib sahibkarlıq seqmentləşməsinin dəyişmə meyilləri haqqında fikir soyləmək olar. Qida məhsullarının istehlakı bütün mənbələr hesabına ailəyə düşən məhsulların dinamikasını göstərir.

Qida sənayesi müəssisələrində marketinqlə əlaqədar həyata keçiriləcək tədbirlərin dəqiqləşdirilməsi isə həmin müəssisələrin marketinq mühitinin hərtərəfli öyrənilməsi əsasında mümkündür. Mikromühit amillərindən ən mühümü müəssisələri xammal və materiallarla təmin edən subyektlərdir.

Cədvəl 3.5.-dən göründüyü kimi adambaşına düşən qida məhsullarının artımında, əsas mənbəə rolunu, daxili istehsal, respublikada kənd təsərrüfatı və emal sənayesində inkişaf dinamikası öz rolunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, adambaşına düşən istehlak səviyyəsi hələ ki, bəzi məhsullarda 1990-cı illərin səviyyəsinə çatmamışdır. Kartof sahəsində artım, tərəvəz, bostan və taxıl istehsalı, kənd təsərrüfatında üzümçülüyn, pambıq istehsalının azaldılması ilə baş vermişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafında bazarın genişlənməsi kimi üzümçülüyn və pambıqçılığın inkişafı prespektiv istiqamət olaraq qalır. Bu sahələrin məhsullarının emalı sahəsi genişlənersə kənd təsərrüfatının özünün artması da baş verəcəkdir.

Cədvəl 3.5.

Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində adambaşına, kiloqram)

<i>Qida məhsulları</i>	<i>1990</i>	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2015</i>
Ət və ət məhsulları	32	15	22	29.4	31.5	33,9
Süd məhsulları	295	138	154	274.8	301	272,1
Yumurta	144	76	112	126	131.4	158,0
Qənd və qənnadı məhsulları	35,0	12,2	16,8	30.8	31.5	30,2
Bitki yağı	2,5	2,1	3,1	8.3	8.6	10,4
Balıq və balıq məhsulları	4,2	1,3	2,7	6.6	6.9	7,3
Kartof	27	23	47	48.5	54.6	71,8
Tərəvəz və bostan məhsulları	68	69	129	77.9	84.1	106,5
Meyvə və giləmeyvə, üzüm (şərab emalına sərf olunanı daxil etmədən)	33	62	41.7	54.5	65	78.0
Taxıl məhsulları	153	141	158	156.5	153.4	138,4

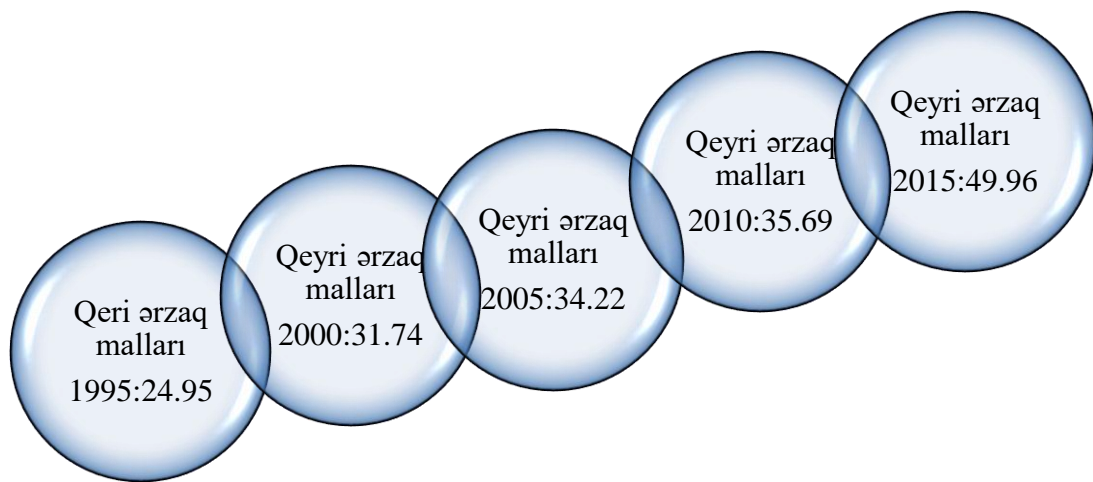
Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Təhlil göstərir ki, əhali gəlirlərinin artması və rifahının yüksəlməsi prosesi ilə yanaşı qeyri ərzağa xərclər və xidmət sferasına ehtiyaclar artır. Belə ki, xidmət xərcləri 2015-ci ildə 22,2%-ə yüksəlmişdir. İstehsal həcmi açıq bölgü iqtisadiyyatı şəraitində ancaq əhali istehlakı ilə deyil, həmçinin ixracat üçün də meyilləşməlidir.

İxracatın emal sənayesi və hazır məhsul üzrə təşkili, prespektiv inkişafı son nəticədə sahibkarlığın formalarının, xarici müəssisələrin və müştərək müəssisələrin artımına səbəb olmalıdır. Əmtəə dövriyyəsinin qurumunda ayrı-ayrı malların yekununa görə faizi, həmin məhsulların istehsalı və idxalı üçün məlumatların toplanmasına imkan verir.

Şəkil 3.1.

Əmtəə dövriyyəsində qeyri-ərzaq mallarının yekuna görə %-lə

Mənbə: AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2016. Bakı, 2016

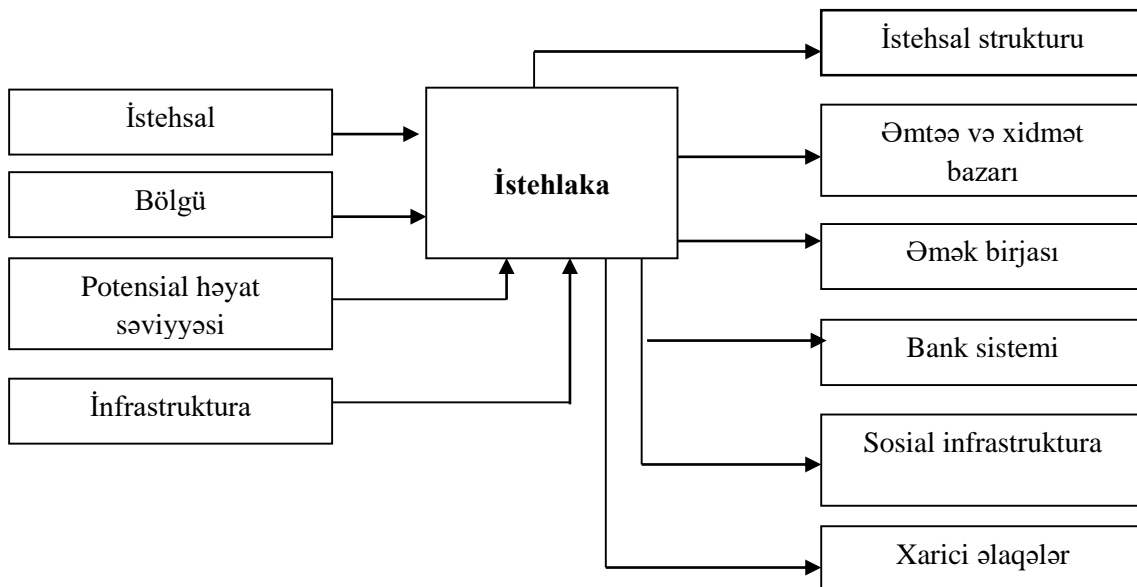
İstehsal bazarının segmentləşməsi ilə sahibkarlığın arasında balans saxlamaq üçün xarici ölkələrin təsirini və xarici bazarların potensialını artırmaq yolları proqnozlaşdırılır. Belə ki, turizmin inkişafı xidmət sferası kimi həm istehsalı, həm də istehlakı eyni məkanda təşkil etmək deməkdir.

Turizm məhsullarının əsas reallaşmasında yerli əhalinin və xarici turistlərin tələbatı ödənilir. Resursların yaranması və istehlakı eyni kontingentlər tərəfindən reallaşmağı üçün spessifik xüsusiyyətlər kəsb edir. Ona görə də istehlak məhsulları

və xidmətləri üzrə sahibkarlıq növləri xalis sahə üzrə yox funksional fəaliyyətlər üzrə formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Sxem 3.2.

İstehlakçı davranışının sosial-iqtisadi yeri

Mənbə: Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi islahatlar və sürətlənmə konsepsiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı, 2005

İdarəçilik sistemi mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, özəlləşmənin dinamikasi və sahibkarlığın özünün inteqrasiya ilə yanaşı dəyişir və inkişaf edir. Bu dəyişmələr sahibkarlıqda restruktizasiya istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Bu sahibkarlığın hər birinin özünün marağı, mənfəəti və fəaliyyət mexanizmləri olsa da onların əlaqəsi vahid səmərə olan istehlakçı davranışı ilə qiymətləndirir. İstehlakçı davranışı istehsal və infrastruktur sisteminin təkmilləşməsi üçün aparıcı rol oynayır.

Sahibkarlığın inkişafı istehlak sferasının yeni istiqamətlərini, mütərəqqi əşyaların və xidmətlərin dəyişmə meylini nəzərə almaqla tarazlaşma onun çevik idarə

edilməsi meydana çıxır. Sahibkarlığın səmərəsi kənar sahələrin və xidmətin səmərəsi ilə sineristik səmərə yaradır. O cümlədən, sahibkarlara və fiziki şəxslərə bank xidməti, texniki yardım, bazar infrastrukturuları, nəqliyyat, saxlama və daşıma xidmətlərinin səmərəsi ilə ölçülür. Bu sahələrin sahibkarları arasında əlaqə və forması, onun səmərəli təşkili iqtisadi səmərə olaraq istehlakçıların seçimi və qiymətləndirilməsi ilə ölçülür.

İstehlakçı davranışı modeli dinamik olaraq və struktur qoyuluşu istehlakçı davranışı ilə istehsalçı davranışı arasında əlaqə formalarını, analitik və funksional dəyişmə meyillərini təsviri modelini verir. Sahibkarların segmentləşməsində sosial amillərin birbaşa təsir və əks təsir formalarını təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa şərait yaradır. Uyğun inkişaf proqnozları ilə əlaqədə olan zəruri potensialın və texnoloji təminatın xarakteri və məzmununun qiymətləndirir.

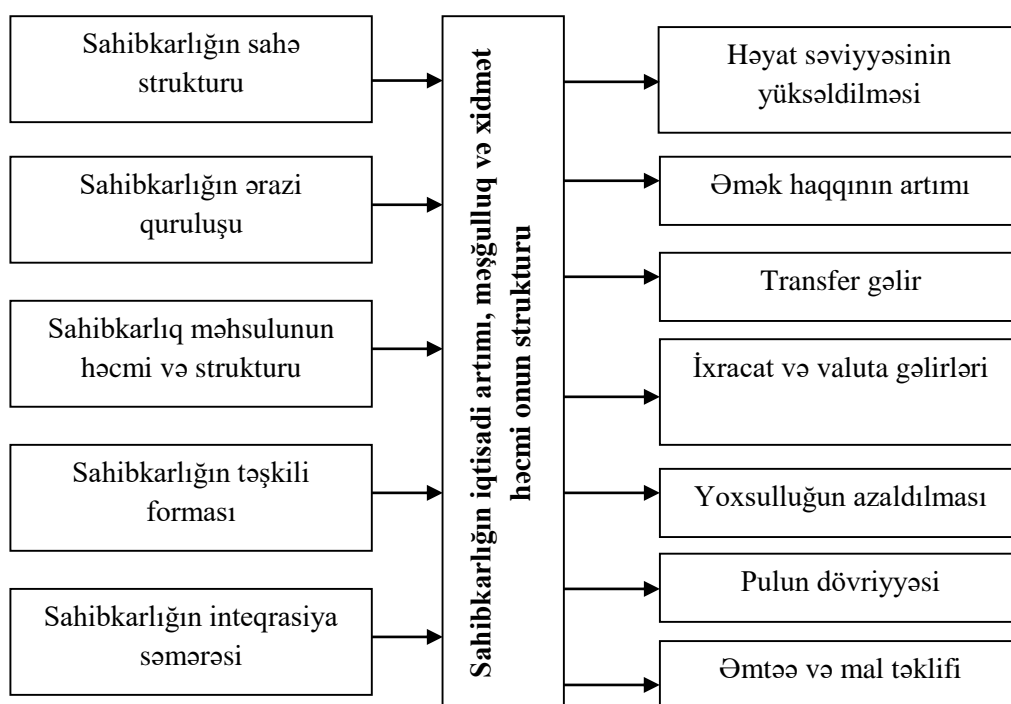
3.3. Sahibkarlığın inkişafının prespektiv istiqamətləri

Son dövrlərdə Respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bütün sahələrdə öz müsbət nəticələrinin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Xüsusi ilə qeyd etmək olar ki, son onillikdə ölkəmizdə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, dinamik iqtisadi inkişafa nail olunmuş, yoxsulluğun azaldılmasında və cəmiyyətin sosial rifahının yüksəldilməsində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası 2005-2007-ci illərdə iqtisadiyyatının inkişaf sürətinə görə dünyada lider dövlətə çevrilmiş və bu dövrdə ÜDM-un həcmi 2,1 dəfə artmışdır. 2010-cu ilin yekunlarına görə ÜMD-un hər nəfərə düşən həcmi 4653,3 manata və ya 5797,8 ABŞ dollarına çatmışdır. MDB üzvü olan bir çox ölkələrdə 2009-cu ildə iqtisadi tənəzzül 6 faizdən yüksək olduğu halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı 9,3 faizlik artıma mail olmuşdur [11]. Bütün bunlarla bərabər, sahibkar fəaliyyətinin təşəbbüskarlığına istiqamətlənən daha da təkmilləşdirilməsi və ölkəmizin gələcək inkişafının təmin olunması üçün geniş imkanlar açmışdır.

Ölkə sənayesi uğurla inkişaf etmiş və bu inkişaf ölkə sənayesinin həm neft, həm də qeyri-neft sektorunda baş vermişdir. Sahibkarlığın inkişafı istiqaməti ilə ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, məşğulluğun artırılması və ölkənin əhalisinin iqtisadi yüksəlişinin dinamik inkişafının təmin edilməsi istiqamətində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir.

Sxem 3.3.

Sahibkarlığın istehlak strukturu

Mənbə: Əlirzəyev Ə.Q. İqtisadi islahatlar və sürətlənmə konsepsiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı, 2005

Qarşıdakı illərdə də sahibkarlığın inkişafı mövcud iqtisadi potensialın dövriyyəyə cəlb edilməsində yeni sahələrin və məhsulun xidmətə yönümlüyün təmin olunması sosial problemlərin həlli ilə nəticələnir. Regionlarda məşğulluq mövcud resursları sahibkarlıq dövriyyəsinə cəlb edilməsi xüsusiyyətlərini yaradır. O cümlədən məşğulluğu həyat səviyyəsini hamarlamaya və məskunlaşmaya yönəlmiş sahibkarlıq fəaliyyəti regionlar üzrə tiplərə bölünür.

Hər bir regionun mövcud iqtisadi potensialın resursları onun məhsul və xidmət tələbatı sahibkarlıq bazarını formalaşdırır. Dövlər ilkin olaraq bazar mehitini yaratmaq üçün resursların bölgüsünü mülkiyyət münasibətləri üçün xüsusi və cəlb olunan vəsaitlərə şərait yaradır. Bu isə məhz neticələrin qiymətləndirilməsi onların həlli üçün resursların əldə edilməsi yollarını axtarmaqla və səmərəli ssenari verməklə mümkündür.

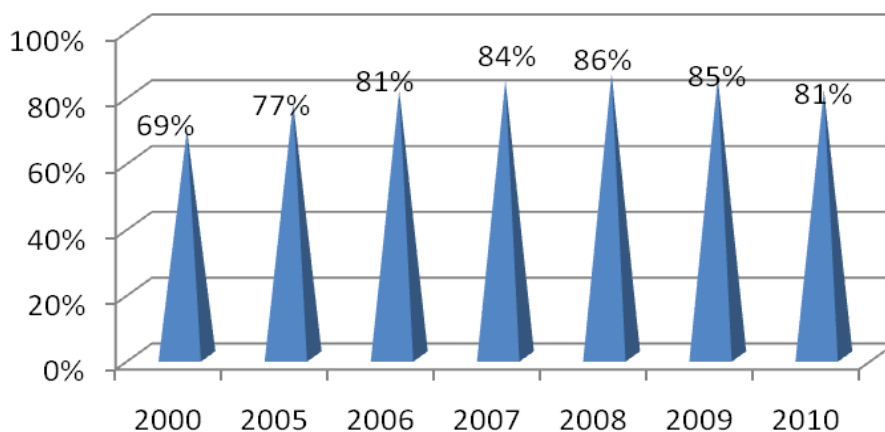
Sosial sahələr iqtisadi yüksəliş bölgüsü və yenidən ayrılması ilə özlərinin potensialını formalaşdırır. Təbii həmin sahədə də rəqabət mühiti vardır. Hər sahibkar bu sahələrin gəlirli olması şəraitində onun inkişafını təmin edir [20, səh.10]. Sahibkarlığın inkişafı və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların əmək haqqı və digər gəlirlərinin artması, muzzdu halda işləyənlərin məcmuu gəlirləri sosial müdafiə fondunun və həmçinin meylləri baş verir. Belə, ki sahibkarlıqla məşğul olanlardan differensial vergi şkalasının tətbiqi gəlirləri az olan hüquqi və fiziki şəxslərin sonrakı dirçəlişi üçün maliyyə imkanlarının artırılmasına şərait yaradır. Sahibkarlıq gəlirlərinin sosial və yığım vasitəsi olaraq bölgüsünü və yenidən bölgüsü ölkənin fiskal siyasətinin təkmilləşməsi və az təminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin daim saxlanılması üçün təminat funksiyası rolunu oynayır. Ölkədə islahatların tarazlı aparılması konsepsiya bütün mülkiyyət formalarını yaratmaqla azad rəqabət təşəbbüskarlıq mexanizmləri sosial müdafiə problemlərini həll edir. Sahibkarlıq gəlirlərinin bölgüsü funksiyasını təkmilləşdirmək məsədi ilə yaşayış minimumu ilə stimullaşdırma arasında ədalətli prinsip olaraq ünvanlı sosial yardım və fərdi pensiya insahatları sahibkarlığın öhtəlikləri və məcburi ödəmələrini tənzimləyir. 2000-ci ildə ÜDM-da özəl sektorun payı 69%, 2010-cu ildə 81,2% təşkil edib. Bunu aşağıdakı diaqramdan müşahidə edə bilərik.

Qeyd edək ki, növbəti illərdə də bu artım davam etmişdir. ÜDM-da özəl sektor 2011-ci ildə 82,5 %, 2012-ci ildə 83 faiz təşkil etmişdir. Bu da ədalətli bölgü sisteminin olunmasının və özəl sektor işçilərinin dövlət təminatı qarşısında sonradan eyni halda olmasına səbəb olur. Ona görə də sahibkarlığın işçilərinin dövlətdən

asılılığı vəziyyətini bərabər prinsiplər və ədalətli mexanizmlər qarşısında saxlamaq üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial vergilərin tutulması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Şəkil 3.2.

ÜDM-da özəl sektorun payı, %-lə

Mənbə: AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011

Konkret olaraq sahibkarlığın ixracat gücünü artırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəli təşkilatı tədbirlər ola bilər.

- İxracatçı hazırlanmış məhsulun istehsalını artırmaq və onların keyfiyyətini yüksəltmək marketing strukturunu dünya ölkələri əhalisinin və bazar strukturunu nəzərə almaqla aparılması vacibdir.
- Sosial xarakterli sahibkarlıq fəaliyyəti daha çox turizm və infrastruktur sahələri ilə bağlıdır. Turizmin inkişafı regionların iqtisadi potensialını dövriyyəyə cəlb etmək üçün turist məqsədi ilə xidmət sferasının inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda bir sıra sosial obyektlərin əhaliyə nisbəti, kəmiyyətə kifayət olsa da onların səmərəli istifadəsi bir sıra normativlərdən geri qalır. Daha çox min nəfərə düşən ali

təhsillilərin sayı, səhiyyə müəssisələri kəmiyyətcə artdıqca onun ifadəsi arasında hələ ki, disproporsiyalar mövcuddur.

- Sosial tərəqqi üçün təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahəsində dövlət himayəçiliyi ilə yanaşı hər bir sahibkarın büdcə-maliyyə və vergi tələblərin uyğun uçot və mühasibatda şəffaflyq yaratmaq.
- Özəlləşdirmənin sonrakı proseslərində restruktizasiya və inkişaf meyllərini nəzərə almaqla özəlləşmə ilə yanaşı müəssisənin sonrakı inkişafı üçün zəruri olan investisiyaların, fondların mənbələrini müəyyən etmək.
- Sahibkarlyq fondunun investisiyanın, ipoteka kreditlərinin verilməsi ilə eyni zamanda əhalinin rifahı tikinti, sahibkarlyq, bank işi və qiymətli kağızlar arasında əlaqələrin təkmilləşdirilməsi.
- Sənaye, tikinti və infrastruktur sahibkarlyğı ilə həmin sahə işçilərin sosial tələbatı arasında qarşılıqlı əlaqə və optimal nisbətlərin müəyyənəşdirilməsi.

Sosial prioritetlər sahibkarlyğın əsas istiqamətlərini müəyyənəşdirir. Daha çox birbaşa və dolaylı insan rifahı ilə bağıly olan sahibkarlyq fəaliyyəti daha səmərəli variant və istehlak davranışı baxımında daha üstün sayılır. Ona görə də sahibkarlyğın sosial nəticəsi onun insan istehsalına gəlirlər, yaxud natural istehlak vasitəsi ilə təsir gücü qiymətləndirir. Gəlirlər vasitəsi ilə sahibkarlyğın təsiri, son nəticədə istehlak bazarı ilə ölçülür.

Sahibkarlyğın inkişafının özünün iqtisadi səmərəsi onun sosial göstəriciləri sistemində nəticəsini verir. Hər bir sahibkar çalışır ki, onun potensialı daha güclənsin və bu potensialın istifadəsi hesabına daha çox tarazly iqtisadi siyasətin tərtibinə və reallaşmasına nail ola bilsin. Hər bir sahibkarlyq növü üç əsas amilin və mənbənin hesabına səmərəsini göstərir.

Sahibkarlyq inkişafının proqnozlaşdırılması onun yeni istiqamətlərinin yaranmasına və ənənəvi sahələrdə məhsuldarlyğın artırılmasına gətirib çıxara bilər. Bunun üçün sahibkarlyqla əlaqədar proqnoz və tövsiyyələrini nəzəri və praktiki olaraq differensiasiya etmək zəruridir. Azərbaycan liberal iqtisadi münasibətlər sistemində

daxil olmasının tarixi o qədər də qədim deyil. Bununla əlaqədar Azərbaycan elmi dairələri tərəfindən sahibkarlıqla bağlı nəzəri problemlər bir çox istiqamətləri ilə özünün ətraflı tədqiqini gözləməkdədir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üzvlərinin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etməyə istiqamətlənən, öz riski və ya əmlak cavabdehliyi əsasında həyata keçirilən şəxsi təşəbbüskar təsərrüfat fəaliyyətidir.

Sahibkarların öhdəliyinə bir neçə funksiya düşür:

1. Sahibkar fəaliyyəti üçün zəruri olan mövcud resursları bir yerə cəmləyir. Bunlara əmək resurslarını, təbii və investisiyanı aid etmək olar.

2. Sahibkarlar iqtisadi fəaliyyətin ən vacib məsələləri üzrə qərarlar həyata keçirir.

3. Sahibkar yenilikçidir.

4. Sahibkar öz vəsaiti hesabına, iş vaxtı və iqtisadi vəziyyətdəki nüfuzu ilə risk edir.

Sahibkar hər şeydən əvvəl daima iqtisadi fəaliyyətdədir. Bu fəaliyyəti əsasən 3 tipə ayırmaq olar:

1. Özünün yaşatma ehtiyacına görə fəaliyyət.

2. Rahatlıq, əlavə gəlir qazanmaq mülahizələrinə görə fəaliyyət.

3. Sahibkarlıq mülahizələrinə görə fəaliyyət.

Ümumiyyətlə hesab edirəm ki, sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyinin bir neçə səbəbləri var: Bunlar:- pul qazanmaq, ictimai rifahın əldə edilməsinə töhvə vermək, azad sahibkarlıq fəaliyyəti göstərmək, cəmiyyətdə özünə inam hissi və s. kimi bu səbəblərdən asılı olmayan, başlıca olaraq məqsəd gəlir, mənfəət qazanmaqdır.

Ona görə ki, bu ölkələrdə istehsalın təmin edilməsi imkanları və məhsulun keyfiyyətinin əldə edilməsi başqa ölkələrlə müqayisədə çox aşağı olduğunu qeyd etmək olar. Həmin ölkələrin istehsal etdikləri məhsul və xidmətlər dünya bazarında rəqabətə tab gətirə bilmir, hətta bu məhsullar və xidmətlər dünya bazarı üçün əlverişsizdir. İnsanların yaradıcılıq qabiliyyəti potensiallarından səmərəli şəkildə istifadə etmək məqsədi ilə innovasiya sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və ona həmçinin dövlətin yaxından dəstəyi vacibdir.

Qeyd edək ki, inkişaf olunmuş ölkələrdə elmi-texnoloji tərəqqinin təşəkkül tapması innovasiya sahibkarlığı ilə bağlıdır. Ölkəmizin milli maraqları mövcud sosial, siyasi və iqtisadi reallıqlardan irəli gələn innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasını və bu istiqamətdə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Respublikamızın innovasiya siyasətinin başlıca məqsədi istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsindən və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının həcmnin artırılmasından ibarətdir [14].

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyətinin iki formasını müqaisə etmək olar: Onlardan birincisi yeniliklərin axtarış tapılması və reallaşdırılmasıdır ki, bunada innovasiya sahibkarlığı fəaliyyəti deyilir. İkincisi isə xalis bazarda sahibkarlıqdır. Buna da marketinq deyilir. İnnovasiya prosesi hər şeydən öncə aşağıdakıların həyata keçirilməsindən asılıdır:

- məhsulların mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun daha da modernləşdirilməsi;
- istehsal vasitələrinin istehsal fəaliyyəti prosesinə cəlb olunması;
- texnologiya və məhsulun istehsalı formalarından və üsullarından istifadə olunması;

İstehsalın təşkil edilməsi və idarə olunmasının vacib mütərəqqi formaları. İnnovasiyanın nəticələri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- məhsulun çeşidi yenilənir, rəqabət qabiliyyəti artır, əhalinin tələbatının ödənilməsinə kömək edir;

- istehsalın səmərəliliyi artır, məhdud resurslardan qənaətli şəkildə istifadə edilir, istehsal xərclərini aşağı salmaqla mənfəət yüksəlir;
- yeniliklər sosial keyfiyyətlə səciyyələnir.

Ancaq innovasiya sahibkarlığını həyata keçirmək o qədər də asan deyil. Bunun üçün ilk əvvəl çoxlu miqdarda maliyyə ehtiyatları tələb olunur. Bu çətinliyi aradan götürmək yollarından biri də lizinq müqaviləsinin bağlanmasıdır. Bu müqaviləyə əsasən lizinq şirkəti ilə sifariş olunan maşın və ya avadanlıq və s. Malları istehlakçıdan alır və sifarişçiyə xidmət müqabilində icarəyə verir. Müqaviləyə uyğun olaraq icarə haqqı amortizasiyaların hesablanması və lizinq şirkətinin gəlirlərindən ibarət olur.

Xarici iqtisadçılar əsasən innovasiya sahibkarlığı ilə daha iri müəssisələrin məşğul olmasını qənaət bəxş sayırlar. Buna səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, innovasiyanın dərinlən öyrənilməsinin və mənimsənilməsinin yüksək xərc hesabına etməsidir. Bu xərc əsasən, qiymətli ixtiralarla yanaşı yeni sınaq nümunələrinin yaradılması işinin çoxsaylı kollektivlərin səyini və çox güclü texniki baza tələb edilməsindən irəli gəlir. Odur ki, ancaq yüksək maliyyə aktivinə malik olan iri şirkətlər innovasiya layihələrini sona çatdırıb bilərlər. İri firmaların başqa üstünlüyündən biridə tədqiqatların hazırlanmasıdır. Həm də həmin firmalarda asmaq, elmi tədqiqat işlərinin görülməsi zamanı digər yanaşmalardan istifadə olunması da onların digər müsbət cəhətini müəyyən edir.

Sənaye cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixtiraçılıq fəaliyyətinə əsasən elmi-texniki tərəqqinin başlıca amili kimi baxıldığından həmin ölkələrdə ixtiranı hüquqi cəhətdən müdafiə olunması üçün patent mexanizmi tətbiq edilir. Həmin sistemə əsasən patent ixtiranın sahibinə xüsusi mülkiyyət hüququ kimi verilir və həmin ixtiraya intellektual məhsul kimi baxılır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ölkəmizdə innovasiya sahibkarlığından müəyyən dərəcədə zəif istifadə edilir. Ancaq, müəssisələrin modernləşdirilməsi, müasir standartlara cavab verən texnologiyaların tətbiqi, həmin bazarda amansızcasına rəqabətə davam gətirə bilən əmək məhsullarının istehsalı

innovasiya sahibkarlarından çox asılıdır. Onun üçün də dövlət proqramında [8]. 2015-ci ilə kimi elmtutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı qabaqcıl texnologiyaların həmçinin innovasiyaların tətbiq edilməsi sahəsində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

İnnovasiya prosesinin başlıca mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeydə alınma ideyaların sistemləşdirilməsi, yeni keyfiyyətli məhsul ideyalarının hazırlanması;
- eyni məhsulun səmərəliliyinin təhlili və marketinq proqramının hazırlanması;
- yeni məhsulların hazırlanması yolları;
- bazarda testləşdirmə aparılması üsulları;
- istehsalatda yeni və keyfiyyətli məhsulun tətbiqi barəsində qərar qəbul edilməsi.

Ölkədə sosial yönümlü siyasətin reallığa keçirilməsi səhiyyənin inkişaf olunmasına və əhalinin sağlamlığının təmini problemlərinin həll edilməsinə şərait yaratmışdır. 2008-ci il fevralın 1-dən Səhiyyə Nazirliyinin dövlət büdcəsində maliyyələşən müəssisələrində əhaliyə pulsuz xidmətlər göstərməyə başlamışdır. Dövlət büdcəsindən tibbə sahəsinə ayrılan vəsaitin tərkibi ildən-ilə artır. Müstəqilliyin əvvəlki 10 ili ərzində həmin sahəyə cəmi 267,9 mil. manat ayrılmışdırsa, tək 2010-cu ildə bu məbləğ 1,6 dəfə artaraq 429,4 milyon manat təşkil etmişdir [11].

Azərbaycan Dövlətinin “Ünvanlı dövlət sosial yardım barəsində” Qanununa uyğun olaraq, 2006-cı il iyun ayının 1-dən startlayaraq aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən təyinatlı dövlət sosial yardım verilir və 2011-ci il yanvar ayının biri vəziyyətinə 123 min ailənin 552,5 min üzvü ünvanlı dövlət sosial köməyi ilə əhatə olunmuşdur.

Regionların kompleks inkişafı regionlarda sahibkarlığın inkişafı tədbirləri əhalinin məşğulluğu və onların gəlirlərinin aparılmasına maddi baza yaradır. Sahibkarlığın regionlarda inkişaf əhalinin miqراسiyasının və məskunlaşması üçün şərait yaradır. Sahibkarlığın sosial tələbat üzərində qurulması əhalinin istehlak

strukturunun yaxşılaşması üçün vacib bazara rolunu oynayır. Əhalinin istehlak seqmentlərində ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmət istehlakının dinamikası onun bazar tələbinə uyğun əmtəə xə xidmət təklifini formalaşdırır. Ona görə də tədiyyə qabiliyyətini proqnozlaşdırmağın vacibliyi meydana çıxır. Əhali itehlakının proqnozu və həmçinin bazarın formalaşmasında istehsalın, idxalın və ixracın rolunu qiymətləndirmək meydana çıxır. Belə ki, ət və ət məhsullarının adambaşına düşən səviyyəsinin normativlərə uyğun yüksəldilməsi, daxili istehlakı artırmaq yaxud idxala üstünlük verməklə həll olunur. Respublikada sosial-demoqrafik tərkibi onların əhali qrupları üzrə bölgüsü yoxsulluğun azaldılmasının differensial olunması zərurəşdirir.

Ev təsərrüfatlarının tədqiqat materiallarının bazasında aparılan hesablamalar göstərir ki, 2009-cu ildə şəxslərin 32,5%-nin ayda adambaşına düşən gəlirləri ölkə üzrə orta göstəricidən yüksək, 67,1% -nin adambaşına istehlak xərcləri ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. İstehlak xərclərinə görə ev təsərrüfatlarının 10%-dən çoxu 2009-cu il üçün müəyyən edilmiş yoxsulluq həddində və ondan aşağı səviyyədə yaşamışdır [16, s. 119].

Cədvəl 3.6.

Məşğul olan əhalinin mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü (min nəfər)

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi, iqtisadiyyatda məşğuldur	3704.5	3868,7	4329,1	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6
O cümlədən mülkiyyət formaları üzrə:							
Dövlət	1278.2	1229,8	1142,7	1157,7	1169,4	1178,2	1176,1
Qeyri-dövlət	2426.3	2638,9	3186,4	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycanın Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2011, səh. 97, 2016, səh. 97

Rəsmi məlumata əsasən 2010-cu ildə 4329,1 min nəfər iqtisadiyyatda məşğul olmuş və onların 31,7 faizi mizdlə işləyənlərin payına düşmüşdür. Əgər 1993-cü ildə

muzdla işləyənlərin 18,3 faizi istehsal sahəsində, 81,7 faiz isə qeyri-istehsal sahəsində çalışdırsa, yeni iri və orta istehsal müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi nəticəsində 2010-cu ildə istehsal sahələrində işləyənlərin sayı 20,4 faizə qədər artmışdır.

Müstəqillik illərində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və əlverişli işgüzar mühitin yaradılması nəticəsində qeyri-dövlət sektorunda məşğul olan əhalinin sayı artmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında əsas potensialdan səmərəli istifadə olunması, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, bütün fəaliyyət iştirakçlarına sağlam siyasi şəraitinin yaradılması, hər hansı bir sahibkarlığın inkişafının əsaslı təmin edilməsi sonunda 2003-cü ildə 1 oktyabr 2011-ci ilin 1 yanvar təqvimində olan vəziyyətə dövlətdə 912899, həcmçinin 654809 daimi işlərin açılmışdır [8].

Xüsusi sektorda artım son illərdə sabitləşmiş, sərbəst məşğul olmaların sayı hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti olaraq artmışdır. Fiziki şəxs kimi sahibkarlıq fəaliyyəti, birbaşa bazar tələbatına uyğun məhsul və xidmət istehsal etməklə yanaşı digər sahədə məşğul olan və xaricdə sahibkarlığın investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün istifadə olunur. Turizm inkişafı və bu sahədə sahibkarlıq, yerli təbii sərvətlərdən istifadə edən fiziki şəxslərin əməyinin birbaşa istifadəsi, muzdla işləyənlərin sayının artması, həmçinin respublikaya gələn turistlərin istehlak və xidmət tələbatına ödəmək məqsədini güdür. Sərbəst məşğul olanların sayı dövlət müəssisələrində işləyənlərin işdən sonrakı vaxtında təsərrüfatla məşğul olunmasını nəzərə almaqla xeyli artmış olur.

Kənd əhalisinin sosial müdafiəsi üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ərazi inkişafı baxımından kəndin sosial mühitinə sahibkarlığın məqsədi kimi baxılması regional siyasətin ərazi istiqaməti olaraq prespektiv inkişaf predmetidir. Kənd əhalisinin sahibkarlıq fəaliyyəti fərqi təsərrüfat üzərində qurulduğu üçün ərazinin kompleks sosial iqtidasi inkişafı və hər bir kənd əhalisinin rifahı üçün sahibkarlığın mövqeyi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ

Müasir sahibkarlığın əsas problemi onun təşkilati təsərrüfat mexanizminin yaradılması; Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-təsərrüfat mexanizmi dedikdə, təsərrüfatın sahibkarlıq üslubu ilə aparılması, elmi əsaslandırılmış iqtisadi metod və vasitələr sistemi ilə təsərrüfatın təkrar istehsalının təşkili nəzərdə tutulur. Sahibkarlığın təşkilati-təsərrüfat mexanizmi üzvi surətdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki blokdən ibarətdir. Bunlardan biri bazar rəqabəti sistemidir. Bu mikro, makro, mezo səviyyələrdə sahibkarlıq tipində təkrar istehsalın özünü təşkil etmə və özünü idarə etmə sistemidir. İkincisi isə, iqtisadi qanunlar o cümlədən, sahibkarlıq və bazar qanunlarına adekvat olan dövlət tənzimlənməsi sistemidir.

Bu zaman sahibkarlığın səmərəli dövlət tənzimlənməsi sisteminin formalaşmasının konseptual əsaslarının aşkarlanması zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələr göstərir ki, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatının qanuna uyğunluğudur.

- Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimləyən, xüsusəndə “Sahibkarlıq haqqında” qanunun yenidən işlənməsi, bu sahəni əhatə edən yeni dövlət proqramının qəbulu, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması. Dövlət-sahibkar münasibətlərinin digər institutsional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Sahibkarlığın inkişafı üçün infrastrukturun gücləndirilməsi və müasirləşdirilməsi;
- Sahibkarlığın, əsasən kiçik və orta sahibkarlığın daha da yaxşı inkişafının, eləcə də fərdi əmək fəaliyyətinin istiqaməti ilə məşğul olanların iqtisadi motivasiyalaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Sahibkarlığın maliyyə təminatı imkanlarının gücləndirilməsi;
- Yerli xammal əsasında istehsalla məşğul olan subyektlərin dövrüyyə və ilkin kapitalla təmin olunmasından bank vəsaitlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- İlkin kapitalın formalaşması, kapital qoyuluşlarının formalaşması üçün uzunmüddətli bank kreditlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;

- Respublikada xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması. Həmçinin istehsal istiqamətli sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə dünya praktikasında uğurla tətbiq edilən təşkilati modellərin-sənaye yerləri biznes-inkubatorlar və s. təşkili;
- İnnovasiya potensialının inkişafı və səmərəli reallaşması üzrə sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu prosesə ölkənin elmi-texniki kard potensialının daha çox cəlb olunmasının təmin edilməsi;
- Müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin tətbiq edilməsi, bu işə sahibkarların cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi;
- Ölkədə o, cümlədən regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maarifləndirilməsinə yönəldilmiş təlimlərin təşkili;
- Yeni istehsal münasibətləri şəraitində ölkənin iqtisadi və təbii potensialının dolğun istifadəni təmin etmək üçün yetərincə rəqabət qabiliyyətli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılması;
- Sahibkatlığın inkişafını dəstəkləməyə paralel olaraq işləyən şəxslərin normal həyat səviyyəsini həyata keçirmək məqsədi ilə minimum əməkhaqqının respublika üzrə yaşayış minimumu dərəcəsinə çatdırılması ilə bağlı müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Tədqiqat nəticəsindən belə qənaətə gəlirik ki, sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi səmərəliliyinə nail olmaq üçün dövlətdən qeyri istehsalın motivə edilməsi rəqabətin inkişafı, innovasiya prosesinin tarazlanması tələb olunur. Bu, iqtisadiyyatın dinamik inkişaf səviyyəsinin artırılması imkanlarını artırır. Bur da əsas istiqamət ölkə sərvətin çoxaldılması və əhalinin güzəranının artırılması imkanlarının genişləndirmək olmalıdır. 2020-ci ilədək olan dövrü əhatə edən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qarşıya qoyulan məqsədlərinin həyata keçirilməsində, “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanması prosesində və “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunun yenidən işlənməsində bu məqamların da nəzərə alınması məqsəd uyğun hesab edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında “ Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 15 dekabr 1992-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. 12 noyabr 1995-ci il
3. “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”. Bakı, 23 may 2007-ci il.
4. “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin “ Bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı, “Azərbaycan” qəzeti, 29 oktyabr 2007-ci il.
5. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ırzaq məhsulları ilə etibli təminatına dair Dövlət Proqramı”. Bakı, 25 avqust 2008-ci il.
6. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” Bakı, 17 avqust 2002-ci il.
7. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı. Bakı, 15 sentyabr 2009-cu il.
8. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bakı, 15 noyabr 2011-ci il.
9. “Azərbaycan respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı”. Bakı, 14 aprel 2009-cu il.
10. Azərbaycan Respublikasının 2008-2011-ci illər üzrə iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, sentyabr 2007-ci il.
11. AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011. 640 s.
12. Azərbaycan sahibkarlığının inkişafının bazar mexanizmləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. “Elm”, 2008, 300 s.
13. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007, 564 s.
14. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar : yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, “Elm”, 2009, 416 s.

15. Qasimov F.H., ismayilov İ.H., Qasimova L.F. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, “MMA”, 2008, 602 s.
16. Quliyev C.B. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər. Bakı, Avropa, 2011, 235 s.
17. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: Bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar, Bakı, Diplomat nəşriyyatı, 1997, 208 s.
18. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi islahatlar və sürətlənmə konsepsiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı, 2005, 310 s.
19. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, “Elm”, 2000, səh.17, 350 s.
20. Əlirzayev Ə.Q. Turizm iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, “iqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011, 494 s.
21. İsrailov H.A. Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı, “Elm”, 2010, 452 s.
22. İbrahimov İ.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı, Səda, 2007, 296 s.
23. İbrahimov İ.H. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri”, Bakı, Səda nəşriyyatı, 2010, 248 s.
24. Musayeva F.Q. Qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun səmərəliliyinin sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 2010, 235 s.
25. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, “Elm”, 2004, 656 s.
26. Musayev V.R., Seyfullayev İ.Z. “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu 2000.
27. Райзберг Б.А. и Фатхутдинов Р.А. Управление экономикой. Москва, 1999, с. 504
28. Современная экономика. Под. ред. Щ.Ю.Мамедова. Ростов-на-Дону, 1999.

29. Юзбашиева Г.З. Влияние Азербайджанского менталитета на экономическое развитие страны. Баку, «Авропа», 2010, 478 с.
30. Weber M. Economy and sicety. Berkeley, 1978.
31. www.president.az
32. www.cambin.gov.az
33. www.ecenomy.gov.az
34. www.azstat.org (www.stat.gov.az)
35. www.ifc.org
36. www.e-taxes.gov.az
37. www.azetag.com/node/1055048
38. www.e-qanun.gov.az
39. www.anl.az
40. www.xalqqazeti.com